

9(4)14

B.

LATVIJAS PSR ZINĀTŅU AKADEMIJA
VĒSTURES UN MATERIALĀS KULTURAS INSTITŪTS

APCERĒJUMI PAR LATVIJAS PSR VĒSTURI

VI

J. ZUTIS

VIDZEME KĀ POĻU
UN
ZVIEDRU CĪŅAS OBJEKTS

AR ROKRAKSTA TIESĪBĀM

LATVIJAS VALSTS IZDEVNIECĪBA
RĪGĀ 1949

11

ПРОВЕРЕНО
1949 г.

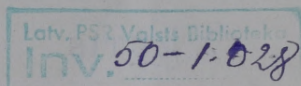
Очерки по истории Латвийской ССР

VI

Я. Зутис

ЛИФЛЯНДИЯ КАК ОБЪЕКТ БОРЬБЫ МЕЖДУ
ПОЛЬШЕЙ и ШВЕДИЕЙ

На латышском языке

Redaktors E. Sokols
Techn. redaktors V. Siliņš.
Korektori: R. Caune un M. Krusiete.

Nodota salikšanai 1949. g. 28. martā.
Parakstīta iespiešanai 1949. g. 28. novembrī.
Papīra formāts 61 × 86 cm. Metiens 3000 eks.
8 iespiedl. ksneš., 6,2 izdevn. loksnes.
31008 burti iespiedl. ksneš.
JT 13618. Izdevn. pasūt. 2187-Z 9, tipogr. — 1069.
Iespiesta 8. tipogrāfijā, Rīdā, Dzirnāvu ielā 113.

Maksā 6 rubļ.

ЛАТГОСИЗДАТ — РИГА

Отпечатано в типографии № 8, Рига, ул. Дзирнаву, 113.

1. GALVENIE AVOTI UN LITERATURA

Tā dēvētie «poļu laiki» jeb pareizāk — Lietuvas un Polijas kundzības laiki latviešu tautas vēsturē ir viens no mazāk izpētītiem posmiem. Arhivu materiālu publikācijām par šo laikmetu ir gadījuma raksturs, un tās nedod iespēju kaut cik pilnīgāk apgaismot Lietuvas un Polijas (Rzeczpospolita) politiku pēc Livonijas kara. Dažus izcilumus, galvenokārt no tā laika chronikām un izdevumiem, latviešu tulkojumā ir savācis A. Speke savā grāmatā «Latvieši un Livonija XVI gadsimtā» (Rīgā 1935. g.). Norādījumus par šā laika avotiem bijušā Rīgas ģenerālgubernatora un Igaunijas gubernatora arhīvos dod «Publikationen des Estnischen Staatlichen Zentralarchivs, Nr. 1 — Polonica im Estnischen Staatlichen Zentralarchiv» (Tartu 1931), kur diezgan pilnīgi uzskaitītas agrākās publikācijas un pieminēta atbilstošā literatura igauņu, vācu un poļu valodā. Dažas ziņas par latviešu tautas dzīvi šinī laikmetā atrodam Ed. Kurca (Ed. Kurtz) publicētajā «Die Jahresberichte der Gesellschaft Jesu über ihre Wirksamkeit in Riga und Dorpat 1583—1614» (Rīga 1925), tāpat Antonio Possevino «Livoniae commentarius Gregorio XIII, Rigae MDCCCLII» un J. Kleijntjensa sakopotajā krājumā «Latvijas vēstures avoti Jesuītu ordeņa arhīvos», II daļā.

Agrarās attiecības un latviešu zemnieku stāvokli raksturo:

М. В. Довнар-Запольский, К истории поземельной реформы в Ливонии в 1580—1592 гг. (Труды X археологического съезда в Риге 1896, т. III, М. 1900 г.), tāpat arī — P. v. Ungern-Sternberg, Die Revision vom Jahre 1586 und die Befragung vom Jahre 1598 (Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, 1915). Tos papildina poļu zinātnieku J. Jakubovska un J. Kordzikovska publicētie poļu 1599. gada revīzijas materiāli «Polska XVI Wieku, tom XIII, Infanty», I, Warszawa 1915. Pa daļai Vidzemes agrarās attiecības raksturo materiāli, ko publicējis A. Švābe, «Vidzemes saimniecības vēstures avoti 1553.—1618.».

No latviešu vēsturnieku darbiem var minēt J. Bērziņa «Ērgļu un Turaidas pils saimniecība XVI gadu simteņa 80-tos gados» (Valsts archiva raksti, serija B, Pētījumi I, Rīgā 1935). Ļoti vērtīgus datus šā laikmeta agraro attiecību raksturošanai sniedz arī pirmās zviedru arklu revīzijas materiālu publikācijas: Th. Schieman, Der älteste schwedische Kataster Liv- und Estlands, Reval 1882; A. Schwabe, Die älteste schwedische Landrevision Livlands (1601), kas izdota LU Rakstos, Tautsaimn. un ties. zin. fak. serijā, II sēj., Nr. 3 (Rīgā 1933), un Ed. Dunsdorfa Vidzemes arklu revīzijas 1601—1638 (LU Raksti, Tautsaimn. un ties. zin. fak. serija, IV sēj., Nr. 1, Rīgā 1938). Vēl jāmin arī A. Švābes «Pagasta vēsture», I d. (Rīgā 1926. g.), un citi viņa darbi par Latvijas agraro vēsturi.

Vidzemes un Igaunijas muižnieku nostāju agrarjautājumā raksturo materiālu publikācija, kas savākta dažādu muižu arhīvos: Ed. Pabst und Baron R. v. Toll. Ehst- und Livländische Brieflade, 2. Abtl., Bd. I, 1561—1650, Reval 1861.

Dokumentus, kas attiecas uz Vidzemes politiski administratīvo iekārtu leišu un poļu laikos, sakopojis Dogiel,

Matth., Codex diplomaticus regni Poloniae et magni ducatus Lithuaniae, tom V, Vilnae 1759. Latvijas vēsturē labi pazīstamo Sigismunda II Augusta privilēģiju publicējis C. Schirren, Die Capitulationen der livländischen Ritter- und Landschaft und der Stadt Riga, Dorpat 1865. 2.—23. lpp.

Zviedru un poļu kara notikumus apgaismo archivaliju publikācija: Fr. Bienemann jun., Zur Geschichte der livländischen Ritter- und Landschaft 1600—1602, Briefe und Aktenstücke (Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands; Bd. XVII, Riga 1900). Tāda paša rakstura publikācija ir: P. von Ungern-Sternberg, Urkunden zur Geschichte des schwedisch-polnischen Krieges aus den Jahren 1600—1627 (Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertums-kunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1912, Riga 1914).

Krievu vēsturnieks G. V. Forstens (Г. В. Форстен) publicējis „Акты и письма к истории балтийского вопроса в XVI и XVII столетиях“, вып. I—II, СПб. 1889—1893.

Archivu materialu publikāciju nepilnības dēļ vēsturnieks politiskos notikumus spiests aprakstīt, balstoties galvenokārt uz tā laika hronikām, kas pa daļai jau minētas iepriekšējā apcerējumā. Kā plašākās minamas: Das Buch der Aeltermänner grosser Gilde in Riga, Drei Abtheilungen, von 1540 bis 1566, 1568 bis 1573 und 1590 bis 1611 (Monumenta Livoniae Antiquae, IV, Riga und Leipzig 1844); Franz Nyenstaedt's Livländische Chronik (Monumenta Livoniae Antiquae, II, Riga und Leipzig 1839); Thomae Hiaern's Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte (Monumenta Livoniae Antiquae, I, Riga, Dorpat und Leipzig 1835); Christian Kelch, Lief-laendische Historia Esth-, Lief- un Lettlandes, Reval 1695;

Salomon Henning, Livländische-Kurländische Chronik (Scriptores rerum Livonicarum, II, 1, Rīga und Leipzig 1846); Bodecker, Chronik Livländischer und Rigascher Ereignisse 1593—1683, Rīga 1890. Dažas ziņas sniedz L. Millera (Laurentius Müller) Polnische, Liffländische, Moschowiterische, Schwedische und andere Historien (jeb Septentrionalische Historien), 2. izdevums 1595. g., krievu tulkojumā — „Записки курляндского герцогского гоф-рага Лаврентия Миллера о временах Стефана Батория — un D. Fabricija (Dionysius Fabricius) Livonicae historiae compendiosa series (Scriptores rerum Livonicarum, II, 1, Rīga und Leipzig 1846). Krievu tulkojumā (sliktā!) Nienstedes un Millera chronikas publicētas krājumā Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края, т. III—IV, Рига, 1882.

Baltijas vācu historiografijā leišu un poļu laiki parasti apgaismoti ļoti tendenciozi. Faktu materiala ziņā vērtīgākais darbs ir A. v. Richter, Geschichte der deutschen Ostseeprovinzen, Bd. I—III, Rīga 1858. No vēlākiem darbiem pieminams G. Kleeberg, Die polnische Gegenreformation in Livland (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, Jahrgang 49, Heft 2, Nr. 152). Par kalendara nemieriem bagātu materialu sniedz B. Bergmann, Die Kalenderunruhen in Riga 1585—1590, Leipzig 1806. Krievu valodā par šo laikmetu rakstījis Г. В. Форстен, Балтийский вопрос в XVI и XVII ст. (1544—1648), т. II, СПб. 1894. Poļu un zviedru kara sākumu aprakstījis St. Herbst, Wojna inflancka 1600—1602, Warszawa 1938.

No latviešu buržuaziskiem vēsturniekiem N. Kaune sarakstījis «Leišu un poļu laikmets Livonijā» (Rīga 1936. g.). Līdzīgi pārējiem latviešu buržuaziskiem vēsturniekiem N. Kaune bez kaut kādas kritikas atkārtoti parastos baltvācu vēsturnieku izdomājumus par šo laik-

metu. Aprakstot kara darbību un citus notikumus, viņš ignorē latviešu un igauņu zemnieku šķiru cīņu pret vācu muižniekiem un tāpēc nespēj pareizi novērtēt muižnieku lomu kā tā laika politiskajos notikumos, tā arī dzimtbūšanas tālākā izveidošanā par dzimtbūniecisko verdzību.

Vēl jāaizrāda uz Fr. Roziņa Latviešu zemnieku (Bernē 1904. g.; vēlākie izdevumi 1906. g. Rīgā un 1920. g. Maskavā) un K. Landera Latvijas vēsturi, II daļu (1. izd. Pēterburgā 1908. g., I d. 2. izd. Maskavā 1922. g.). Fr. Roziņa un K. Landera nopelns Latvijas vēstures historiografijā ir tas, ka viņi mēģinājuši apgaismot šo laikmetu no vēsturiskā materialisma viedokļa. Abi autori pievērsī lielu uzmanību latviešu zemnieku stāvokļa raksturošanai; tomēr viņi neievēro tā laika galvenos politiskos notikumus un līdz ar to nepietiekoši apgaismo zemnieku šķiras cīņu, kas bieži vien izpaudās apbruņotu zemnieku sadursmēs ne tikai ar karaspēka daļām, bet arī ar vācu muižniekiem.

2. LIETUVAS UN POLIJAS POLITIKA VIDZEMĒ XVI GS. OTRĀ PUSĒ

Livonijas vācu muižnieki, padodoties Zviedrijai, Lietuvai un Polijai, centās nostiprināt faktiski jau pastāvošo brīvību rīcībā ar dzimtcilvēkiem. Tāpat muižniecība raudzīja panākt lēnu muižu alodifikaciju un to muižu piešķiršanu īpašumā, ko kara juku laikos ar bruņotu bandu palīdzību tie bija sagrābuši savās rokās kā «mantojumu» no ordeņa un bīskapiem. Kā vienā, tā otrā gadījumā vācu muižniekiem bija jāpārvar dažādas grūtības, jo Lietuvas un Polijas, tāpat arī Zviedrijas valdība ne ikreiz savus solījumus gribēja un varēja izpildīt.

Chronists Rusovs stāsta par lielo prieku, ko piedzīvojuši Igaunijas muižnieki un citi vācieši pēc padošanās zviedru karalim: «Kēniņš savā kēnišķīgā žēlastībā lūdzējus bagātīgi apdāvināja ar muižām un lielām naudas sumām» (Baltazara Rusova Livonijas kronika, 90. lpp.). Vienīgās rūpes tiem bijušas — kā apspiest igauņu zemniekus, ko atbalstīja maskavieši. Ar to arī izskaidrojams, ka 1561. g. decembrī karalim vajadzēja izdot Igaunijas bruņniecībai un muižniecībai pavēli «pret nabaga zemnieku nekristīgu pēršanu». Karalis norādīja, ka viņš esot saņēmis ticamas ziņas par to, kādā mērā bruņniecība pieļaujot, ka daži no viņu muižniekiem, pārvaldniekiem un fogtiem «ar nekristīgu un nežēlīgu sišanu un pēršanu apspiež un moka nabaga zemniekus un apakšniekus Harijas, Virijas un mūsu Reveles novadā». Zviedrijas karalis žēlojās, ka «sakarā ar to daži maskavieši atrodot iemeslu aizvilināt no mums projām pie sevis šos pašus apakšniekus ar mierinājumiem un solījumiem, ka tie pie viņiem būšot brīvi no šādām mocībām». Nobijies, ka igauņu zemnieki pāries maskaviešu pusē, Eriks XIV stingri pavēlēja visiem provinces «štathalteriem, bruņiniekiem, muižniekiem, muižu pārvaldniekiem, fogtiem un ikkatram, kas par šādiem zemniekiem valda, ... lai viņi turpmāk pilnīgi atradinās un atturas no šāda nekristīga, tiraniska barguma pret šiem nabaga ļaudīm, bet, ja kāds no viņu zemniekiem izturētos pret saviem kungiem nepaklausīgi vai arī izdarītu citādus rupjus pārkāpumus, lai tādu nodod tiesai un soda pēc pareiza atzinuma ar pienācīgu sodu» (C. Schirren, Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit, VIII, Reval 1880, 229.—230. lpp.).

Šinī sakarā svarīgi atzīmēt, ka zviedru karaļa pavēlē oficiāli izpausti motīvi, kuru dēļ nepieciešams uzlabot zemnieku tiesisko stāvokli, proti: Maskavas politika pret

Livonijas zemniekiem piespiedusi Eriku XIV uzņemties zemnieku aizgādāņa lomu un sarūgtināt Igaunijas muižniekus. Bet vācu muižniecība padevās Zviedrijai ne jau tāpēc, lai ļautu ierobežot savu varu pār zemniekiem. Savā atbildē karalim 1562. g. 10. jūlijā Harijas, Virijas un Jervas bruņniecība apstrīdēja nevis Erika XIV pavēlē minētos faktus, bet to novērtējumu; muižnieki protestēja, ka «iztulko šādu zemnieku pāršanu par tieši nekristīgu darbu». Pēc muižnieku domām, «ja nu zemnieku tauta allaž un bieži ar šādiem sodiem netiktu padarīta rāma, tad reti būtu pagājis gads, kad šinī zemē nebūtu notiesāti uz nāvi daži simti cilvēku vairāk, nekā tas noticis, ikkatrs par savu pārkāpumu. Bet, ja nu kāds ir pelnījis nāves sodu, bet savu dzīvību izglābis un paturējis, saņemot pērienu, tad tas, kam tas gadās, tiešām var vairāk slavēt (šo kārtību) nekā par to žēloties. Šo iemeslu dēļ būtu vajadzīgs, lai jūsu karaliskai majestātei tiktu padevīgs paskaņdrojums dots, ka ar šo zemnieku pāršanu un citiem sodiem agrāk un vienmēr ir ieturēts miers un kārtība» (turpat, 322.—323. lpp.). Raksta beigās bruņniecība atgādināja zviedru karalim, ka viņš taču atzinis un apstiprinājis bruņniecībai un muižniecībai visas privilēģijas. Igaunijas vācu muižnieki palika pie savas pārliecības, ka zemnieku pāršana un sodīšana pieder pie viņu vecām privilēģijām. Un muižnieki panāca savu: zviedru valdība neuzdrošinājās sanīsties ar valdošo šķiru savā jaunajā provincē, tāpēc ilgāku laiku zviedru valdība un Igaunijas vācu muižniecība itin labi sapratās.

Bijušo ordeņa un Rīgas virsbīskapijas vasaļu panākumi, salīdzinot ar Igaunijas muižnieku stāvokli XVI gs. otrā pusē, jāsaka, nebija tik lieli. Vēstures literatūrā parasti aizrādīts, ka ordeņa mestrs Gothards Ketlers un Vidzemes muižnieki padevās Polijas karalim un Lietuvas lielkungam Sigismundam II Augustam, lai glābtos no

krievu iebrukuma. Ja šādu izskaidrojumu nevar nosaukt par nepareizu, tad tomēr tas jāatzīst par nepietiekamu: Vidzemes bruņniecība 1561. gadā padevās Polijas un Lietuvas karalim, lai apspiestu zemnieku nemierus, saglabātu savas vecās privilēģijas un vēl vairāk paplašinātu un nostiprinātu savu varu pār latviešu un igauņu dzimtcilvēkiem.

Par muižniecības īstajiem nolūkiem un tieksmēm neapgāzami skaidru liecību dod tā saucamā Sigismunda II Augusta privilēģija, kurā izteiktas Livonijas vergturu sirdsdomas un vēlēšanās. Diezgan daudz ir diskutēts jautājums, vai Sigismunda II Augusta privilēģija jau tanī laikā ieguvusi likuma spēku, vai arī tā uzskatāma vienīgi par muižniecības deklarāciju. Te jāievēro, ka neatkarīgi no tā, vai šī privilēģija bija seimā apstiprināta vai ne, Lietuvas valstij un valdībai tā neuzlika nekādas saistības, jo pilnvaras 1561. gada sarunām ar Livonijas kārtu pārstāvjiem kārālis no seima nebija saņēmis, un viss, ko no šiem privilēģijas punktiem valdība beigās atzina, bija iestrādāts t. s. Unijas diplomā. Neviena tomēr nešaubās, ka šis privilēģijas projekts pilnīgi atbilst Livonijas bruņniecības un tā laika politiskai un sociāli ekonomiskai programai; bet juridiski tas bija un palika vienīgi saņēmēja izgatavots dokuments, ko kārālis neparakstīja un seims neapsprieda.

Vidzemes bruņniecība gribēja panākt muižas turēšanas tiesību nodrošināšanu, lēna muižu pārvēršanu alodos, bet visvairāk tiecās nostiprināt sev neaprobežotu varu pār zemnieku dzīvību un mantu. Dzimtcilvēks nav karaļa pavalstnieks — viņa vienīgais kungs un pavēlnieks ir muižnieks. Muižniekam pieder visa augstākā un zemākā tiesas vara pār zemniekiem. Privilēģijas 26. paragrafā teikts: «Tā kā jau bieži Livonijā gadījies, ka dažus muižniekus slepeni nogalinājuši viņu pašu zemnieki, tad, lai

turpmāk viņus atbaidītu no šādiem kauna darbiem, Līvonijs muižnieki lūdz, lai ar īpašu žēlastību un svētās karaliskās majestates tiesas varu viņu muižām tiktu pievienota un piešķirta kriminalās un civilās jurisdikcijas privilēģija, kā to ikviens Igaunijas hercogistes muižnieks jau agrāk ieguvis no daņu karaļiem un patur līdz šai dienai.»

Sigismunda II Augusta privilēģijas vietā, ko Lietuvas un Polijas valdība neatzina par saistošu, karaļa pilnvarotais Vidzemē Nikolajs Radziwils 1562. gada 4. martā apsolīja sava valdnieka vārdā Rīgas virsbīskapijas bruņniecībai privilēģijas (*Cautio Radziwilliana*) (Chr. G. v. Ziegenhorn, *Staats Recht der Herzogthümer Curland und Semgallen. Königsberg 1772, Nr. 55*). Bruņniecībai tanī nodrošinātās tiesības vairs nebija tik plašas kā 1561. gada privilēģijas projektā paredzētās. Ja Sigismunda II Augusta privilēģijas saturs bija ietverts 27 paragrafos, tad Nikolaja Radzivila atzītai privilēģijai bija vairs tikai 18 paragrafu. Nemaz šinī dokumentā nav atrodamī vācu muižniecībai tik ļoti svarīgie Sigismunda II Augusta privilēģijas 4. un 5. paragrafi, kuros bija paredzēts, ka vietējos amatus Vidzemē var ieņemt vienīgi «iedzimtie» muižnieki (t. s. indigenata tiesības) un ka spēkā paliek visas vietējās vācu tiesības. 1561. gadā bruņniecība prasīja lēņu muižu alodifikāciju (7. paragrafs); Nikolaja Radzivila privilēģijā par lēņu muižām ir runa 4. paragrafā, bet tanī nav solījuma pārvērst lēņus alodos un pieminēts iebildums, ka visas agrāk virsbīskapu piešķirtās privilēģijas muižniekiem paliek spēkā par tik, par cik tās atzīst un apstiprina Polijas un Lietuvas karalis. Tāpat Vidzemes bruņniecība 1561. gadā prasīja piešķirt tai tādas pašas priekšrocības, kādas bija Polijas un Prūsijas muižniekiem (Sigismunda II Augusta privilēģijas 9. paragrafs); Radzivila privilēģijā par to

nav teikts nekas. Tāpat izlaists 1561. gada privilēģijas 10. paragrafs, ka Vidzemes muižniekiem piešķiramas t. s. žēlastības muižu mantošanas tiesības pēc Harijas, Vīkas un Virijas parauga. Tātad 1562. gada privilēģijā, salīdzinot ar 1561. gada Sigismunda II Augusta privilēģiju, Rīgas virsbiskapijas bruņniecības politiskās un lēņu muižu mantošanas tiesības bija krietni samazinātas resp. Vidzemes muižniekiem palika viņu agrākās tiesības.

Vidzemes bruņniecība tīkoja iegūt monopoltiesības tirdzniecībā ar zemniekiem un Sigismunda II Augusta privilēģijā prasīja, lai tirgotājiem — sevišķi svešiem tirgotājiem — aizliegtu pa laukiem un zemnieku ciemos uzpirkt labību, ādas un apiņus (20. paragrafs). Radzivils, Lietuvas valdības pārstāvis Vidzemē, atteicās ierobežot tirgošanās tiesības laukos par labu muižniekiem; līdz ar to attiecīgais paragrafs 1562. gada privilēģijā netika uzņemts.

Attiecībā uz zemniekiem-dzimtļaudīm Radzivils izrādījās piekāpīgāks un atzina muižnieku prasību par zemnieku bēgļu izdošanu agrākiem kungiem (Sigismunda II Augusta privilēģijas 22. paragrafs). Tomēr Radzivils atteicās apstiprināt pēc Igaunijas parauga arī Vidzemes muižniekiem augstāko kriminālo tiesas varu pār zemniekiem, tāpēc atbilstošais Sigismunda II Augusta privilēģijas 26. paragrafs Radzivila privilēģijā netika ievietots. Tātad jau pašā sākumā karaļa pārstāvis Radzivils atzina, ka tiesas vara pār zemniekiem pieder valstij, un tāpēc atteicās piešķirt muižniecībai augstāko tiesas varu. Tāpat Radzivils, aizstāvēdams valsts intereses, atteicās atzīt Vidzemes bruņniecības tezi, ka zemniekiem jākalpo vienīgi saviem dzimtkungiem un neviens cits, t. i., karalis vai valsts, nevar prasīt no dzimtcilvēkiem kļaušas vai citus darbus (Sigismunda II Augusta privilēģijas 23. paragrafs). Tātad Radzivila privilēģijā nav pārņemts neviens

no tiem Sigismunda II Augusta privilēģijas paragrafiem, kuros paredzēts, ka visa teikšana par Vidzemes zemnieku klaušām un nodevām ir vienīgi muižnieku varā, no kā neapšaubāmi ciestu valsts ienākumi.

Tā jau 1562. gadā Vidzemes muižniecībai bija jāpārliecinās, ka apvienotā feodālā monarchijā, kāda bija tā laika Lietuva, atsevišķas muižnieku privilēģijas un dzimtkunga vara pār zemniekiem dažos gadījumos tiek ierobežotas par labu karaļa varai. Līdz ar to pretēji vācu vēsturnieku darbos tik popularai lēgendai par Sigismunda II Augusta privilēģijas likuma spēku ir redzams, ka Lietuvas valdība jau toreiz, 1562. gadā, vismaz attiecībā pret Rīgas virsbīskapijas vasaļiem, neatzina to sev par saistošu.

Pēc padošanās Lietuvai Gothards Ketlers bija iecelts par Vidzemes administratoru un reizē ar to bija leīšu un poļu karaspēka virspavēlnieks Livonijā. Ketlers tomēr drīz vien sanīdās ar Vidzemes bruņniecību. Viņam pārmeta, ka visos augstākos amatos tiekot iecelti bijušie ordeņa brāļi, kas arī saņemot lēņos visas lielākās un bagātākās muižas, turpretim novārtā esot pamesti bijušie Rīgas bīskapa vasaļi. Pēdējie sūtīja pie Sigismunda II Augusta savus deputatus ar lūgumu atcelt Gothardu Ketleru no amata. To nekavējās izmantot Lietuvas augstmaņi, lai tiktu valā no Ketlera un viņa vietā ieceltu savu cilvēku. Par Vidzemes pārvaldnieku tad arī tika iecelts Lietuvas lielmaršals Jānis Chodkevičs (1566. g.), pēc tautības baltkrievs, kas Vidzemi sāka kolonizēt ar leīšu un baltkrievu feodaļiem, nepiegiežot vērību vācu feodaļu protestiem.

Nesaskaņas pašu Vidzemes muižnieku vidū deva Lietuvas valdībai iespēju ignorēt agrāko solījumu, ka vietējos amatos tiks iecelti vienīgi vācieši. Chodkevičs saņēma no karaļa instrukciju (Privilegium administrandi

ducatus Livoniae), kas viņam piešķīra ļoti plašu varu un rīcības brīvību Vidzemē. Chodkevičam piederēja augstākā militārā un civilā vara; viņam bija arī tiesība izlēnot Rīgas virsbīskapijas muižas, iecelt un atcelt visus ierēdņus, apstiprināt vai izpildīt nāves sodus. Pēc sava ieskata Chodkevičs varēja sasaukt Vidzemes landtagu, lai uzliktu jaunus nodokļus. Viņš varēja revidēt lēņu muižu turētāju tiesības un konfiscēt to muižnieku zemes, kas neizpildīja jātnieku dienestu vai arī izrādījās politiski neuzticami jaunajai valdībai. Līdz ar to viņam piekrita specialais uzdevums panākt Vidzemes un Lietuvas galīgo apvienošanu.

Chodkevičam dotā instrukcija un viņa politiskā darbība Vidzemē pilnīgi atbilda Lietuvas muižnieku tieksmei iedzīvoties Livonijas muižās un tikt ienesīgos amatos. Vidzemes landtags bija spiests piekrist Chodkeviča priekšlikumam un sūtīt uz Grodņas seimu 3 muižnieku delegatus muižniecības interešu aizstāvēšanai līgumā par Vidzemes galīgo apvienošanu ar Lietuvu. Grodņas seima 1566. g. 26. decembrī pieņemtā unijas līgumā (Diploma unionis) Vidzeme, kurā toreiz ietilpa arī Latgale un Dienvidigauņa, oficiāli tika nosaukta par Pārdaugavas hercogisti (Ducatus Ultradunensis), pie kam bija paredzēts, ka gadījumā, ja Lietuva apvienosies ar Poliju realunijā, tanī tiks ietilpināta arī Pārdaugavas hercogiste.

Pārdaugavas hercogiste bija iedalīta 4 apriņķos jeb distriktos: Rīgas, Cēsu, Turaidas un Daugavpils. Valdības ieceltos apriņķu priekšniekus (pārvaldniekus) pēc Lietuvas parauga nosauca par senatoriem, jo viņiem bija tiesība piedalīties Lietuvas senatā kā pilntiesīgiem locekļiem. Katrā apriņķī tika iecelts zemes tiesnesis ar 2 piesēdētājiem no vietējiem muižniekiem un notars. Zemes tiesas izsprieda muižnieku un citu brīvo lauku iedzīvotāju kriminal- un civillietas pēc vietējām zemes tiesībām un

paražām. Zemes tiesu spriedumus varēja pārsūdzēt Pārdaugavas hercogistes administratoram (gubernatoram), kas kopā ar četru apriņķu senatoriem apstiprināja vai atcēla iepriekšējās instances spriedumus.

Unijas līgums jeb diploms (Diploma unionis), salīdzinot ar 1562. g. Rādzivila privilēģiju, paplašināja Vidzemes muižniecības padošanās līgumā vispārēji apstiprinātās tiesības, kaut arī daudz šaurākā apjomā, nekā bija paredzēts Sigismunda II Augusta privilēģijas projektā. Šī vienošanās nodrošināja ticības brīvību luterāņiem; tāpat tika atzīts, ka valdības ieceltajam administratoram — gubernatoram vai nu jābūt vācietim, vai vismaz jāprot vācu valoda. Principā bija arī pieņemts, ka visi augstākie amati atstājami vācu muižniekiem, ka tiesās lietojama vācu valoda un jāpaliek spēkā vietējām vācu tiesībām.

Pārdaugavas hercogistes tiesiskais stāvoklis pa daļai grozījās, kad 1569. g. 6. augustā Ļubļinas seimā līdzinējā Polijas un Lietuvas personalunija tika pārvērsta par realuniju. Ļubļinas seimā piedalījās arī seši Vidzemes bruņniecības pārstāvji. Vidzemes delegātiem bija dots mandats izdabūt seimā bruņniecības privilēģiju apstiprināšanu; to viņiem tomēr neizdevās panākt, jo karalis un Polijas kārtas prasīja, lai vidzemnieki zvērētu Polijai uzticību bez kaut kādiem nosacījumiem. Tātad Polija nodrošināja sev Vidzemē pilnīgu rīcības brīvību. Pirms zvēresta Vidzemes pārstāvjiem izdevās vienīgi izdabūt no karaļa īpašu galvojuma rakstu (cautio), kurā tas solījās apstiprināt bruņniecības privilēģijas un tiesības nākamajā Polijas seimā — gan tikai ar tā saucamo majestates klauzulu; tas ir — tiesības un privilēģijas apstiprināja ar iebildumu, ka tās nedrīkst aizskart Polijas karaļa tiesības.

*

Livonijas kara gados ne Lietuva, ne Polija nespēja pilnīgi realizēt savus politiskos nodomus Livonijā. Kopš miera līguma noslēgšanas ar Maskavu (1582. gadā) poļu valdošās aprindas uzskatīja Vidzemi un Latgali par poļu iekarotām zemēm, nevis par Pārdaugavas hercogisti, kas Polijai pievienota ar līgumu.

Tūlīt pēc miera līguma noslēgšanas, 15. martā Rīgā sanāca plašāka apspriede karaļa Stefana Batorija vadībā, kurā piedalījās arī Polijas lielkanclers un lielhetmans Jans Zamoiskis, Viļņas virsbīskaps Radzivils un prāvs skaits poļu un leišu augstmaņu (*Polonica im Estnischen Staatlichen Zentralarchiv — Publikationen des Estnischen Staatlichen Zentralarchivs, Nr. 1, Tartu 1931, 28.—29. lpp.*). Šinī apspriedē tika nolemts nodibināt Cēsīs katoļu bīskapiju, tāpat jezuitu koleģiju Rīgā un Tērbatā. Šinī pašā sanāksmē, šķiet, galvenos vilcienos tika izstrādāta Livonijai jauna satversme, t. s. *Constitutiones Livoniae*, ko Stefans Batorijs apstiprināja tā paša gada 4. decembrī. Jaunā satversme pašos pamatos pārveidoja vietējo administrāciju un pārvaldi. Pārdaugavas hercogiste tika iedalīta 3 prezidiatos — Cēsu, Tērbatas un Pernavas — ar karaļa ieceltiem prezidentiem priekšgalā. Prezidentu rokās bija apvienota policijas, izpildu un tiesas vara. Prezidentiem bija pakļauti stārsti jeb kapitāni, kas pārvaldīja pils ar to novadiem. Valsts ienākumus pārzināja t. s. kvestors. Izpildot marta apspriedē pieņemtos lēmumus, katoļu baznīcas atjaunošanai Cēsīs decembrī tika nodibināta bīskapija, piešķirot tās uzturēšanai lielāku skaitu muižu ar plašiem novadiem; Cēsu katoļu bīskapijai bija padotas arī Jēkaba un Marijas Magdalenas baznīcas Rīgā.

Kopā ar poļu un leišu senatoriem Stefans Batorijs kērās pie jaunas kārtības ieviešanas Polijai piederošajā Livonijas daļā. Jau pašā sākumā izcēlās pārpratumi

agrāko katoļu baznīcas īpašumu dēļ. Visvairāk vācu bruņinieki uztraucās par to, ka pilis un muižas karalis izlēnoja poļiem, leišiem un tikai tiem vācu muižniekiem, kas kara laikā bija izdarījuši lielākus pakalpojumus Polijai. Tā poļu rokās nokļuva plašais Piebalgas novads. Citas agrākās ordeņa un bīskapu pilis un muižas apvienoja stārastijās, kuras nodeva pārvaldīšanā poļu un leišu muižniekiem. Turpretī daudzi vietējie vācu muižnieki palika tukšā, jo Stefans Batorijs atteicās, piemēram, Tizenhauzeniem un daudziem citiem atdot viņu «tēvu mantojumu». Rīgas virsbīskapijā lielākā daļa muižnieku Maskavas karaspēka iebrukuma laikā 1577. gadā savas muižas bija zaudējuši; Stefans Batorijs rīkojās īsti patvaļīgi, un daļa bijušo Rīgas virsbīskapijas vasaļu savas muižas atpakaļ nedabūja. Kad vācu muižnieki protestēja, karalis atbildēja, ka viņš nevienam neesot solījis atdot muižas, ko poļi atkarojuši maskaviešiem; pie tam viņš norādīja, ka daudzi vietējie muižnieki izrādījušies neuzticami poļu karalim un Polijai, tāpēc kā valsts nodevēji tie drīzāk esot nododami tiesai, nevis apbalvojami ar muižām. 1582. gadā Vidzemē sāka darboties īpaša karaļa iecelta revīzijas komisija, kas sāka atņemt muižas to līdzšinējiem īpašniekiem, ja tie nevarēja pienācīgi pierādīt savas tiesības turēt attiecīgos objektus. Protestējot pret Stefana Batorija politiku Livonijā, daļa vietējo vācu muižnieku, kas nebija apmierināti ar notikušo muižu pārdaļīšanu, atteicās zvērēt karalim uzticību un atgriezās Vācijā. Karalis savukārt projektēja izraidīt no Vidzemes visus politiski neuzticamos vāciešus.

Par karaļa Stefana Batorija agraro politiku puslīdz var spriest pēc instrukcijas 1582. gada revīzijas komisijai. Vispirms komisijai bija uzdots konstatēt, cik lielus ienākumus valsts kasei dos zemes iedzīvotājiem uzliktie nodokļi. Tālāk tai bija precīzi jāuzņem visa kroņa zemju

platība; šinī nolūkā tās uzdevums bija sīki aprakstīt, kādas pilis un pilsētas, cik pagastu un iedzīvotāju pārgājuši karaļa īpašumā. Instrukcija liecina, ka komisijai ar savu darbību vajadzēja censties stiprināt arī katoļu baznīcas varu Livonijā, sevišķu uzmanību pievēršot katoļu baznīcas ienākumiem no zemes un vajadzības gadījumā cenšoties tos palielināt. Par visām lietām, revīzijas komisijas uzdevums bija konstatēt iedzīvotāju blīvumu, tāpat arī neapstrādātās zemes daudzumu — vispār, sakopot datus eventualai zemes kolonizēšanai. Jau komisariem bija dota tiesība pieņemt jebkuras tautības katoļticīgus kolonistus, kas tik vien gribētu apmesties uz dzīvi Livonijā, piešķirot tiem mājas, dārzus, laukus utt.

Zemes kolonizācijas veicināšanai bija nepieciešams nodrošināt zemnieku saimniecisko un tiesisko stāvokli. Tas bija vajadzīgs arī, lai paceltu zemes ienesīgumu; tikai tā varēja cerēt, ka valsts nodokļi dos vēlamos ienākumus, jo nodokļu maksāšanas pamatvienība bija zemnieku saimniecība. 1586. gada Livonijas landtagā Stefans Batorijs pieprasīja, lai muižnieki samazina klaušas un nodevas saviem zemniekiem un lai zemnieki vairs netiktu pērti pēc muižnieku personīgas iegribas. Muižnieki, kā norādīja karalis, apspiežot zemniekus tik nežēlīgi un uzliekot tiem tik smagas nastas un sodus, kā tas nekur citur visā pasaulē neesot dzirdams — pat ne pie pagāniem un mežoniem. Livonijas vācu muižnieki kategoriski atteicās pieņemt karaļa priekšlikumu par zemnieku stāvokļa uzlabošanu. Pret šo Stefana Batorija mēģinājumu kaut ko grozīt zemnieku stāvokli ļoti nikni vērsās vēlākie Baltijas vācu vēsturnieki, pārmetot Polijas karalim politisku demagoģiju utt., starp citu, arī cenšanos noskaņot latviešu un igauņu zemniekus par labu katoļu baznīcas varas atjaunošanai Livonijā. Stefana Batorija īstais nolūks, cenšoties regulēt zemnieku klaušas un nodevas, gan

bija nodrošināt Polijas valsts kases ienākumus Livonijā un līdz ar to arī nostiprināt karaļa varu.

Vidzemes bruņniecība, kas savā laikā lika lielas cerības uz Stefanu Batoriju, stipri vilās: Stefans Batorijs izteicās, ka viņš Polijā gribot būt īsts karalis, nevis tikai valdnieks vārda pēc, kā to paredzēja Polijas konstitūcija ar «visvareno» seimu priekšgalā.

Savā iekšējā politikā Stefans Batorijs nostājās pret poļu aristokrātu partijām seimā un centās stiprināt savu varu, balstoties uz šlachtas zemākām aprindām. Viņš mēģināja uzlabot zemnieku stāvokli arī pašā Polijā. Karaļa politiskais palīgs un padomdevējs bija kanclers Jans Zamoiskis, kas vēlāk ieguva slavu kā poļu armijas virspavēlnieks.

Ticības jautājumos Stefans Batorijs, gan būdams katolis, nebija fanatiķis, tomēr Polijas sarežģītais starptautiskais stāvoklis un cīņas ar spēcīgajām kaimiņu valstīm — Maskavu, Turciju un Zviedriju — spieda viņu meklēt sabiedrotos katoliskajā Austrijā un Romā; tā apstākļi piespieda Stefanu Batoriju kļūt par pretreformas stiprāko balstu Austrumeiropā un rūpēties par katoļlicisma atjaunošanu Livonijā. Ar katoļu baznīcas palīdzību viņš cerēja arī nostiprināt savu karaļa stāvokli Polijā. Tas dara saprotamu Stefana Batorija nostāju pret Vidzemes muižniekiem un dažus viņa priekšlikumus par labu latviešu zemniekiem.

Stefana Batorija vēsturiskā nozīme ir tā, ka viņa Livonijas politikā nojaušamas absolutisma tendences. Viņš projektēja sākt reformas, kādas 100 gadu vēlāk varēja realizēt — un arī tad ne visā pilnībā — tikai Zviedrijas absolutisma pārstāvis Kārlis XI ar savām agrarām reformām XVII gs. 80-ajos gados.

3. KALENDARA NEMIERI RĪGĀ

Stefans Batorijs samērā viegli tika galā ar vācu muižnieku opozīciju Vidzemē. Daudz grūtāk viņam bija realizēt savus politiskos plānus Rīgas pilsētā. Lietuvas un Polijas muižniekus interesēja ekonomiski un politiski pakļaut Rīgu, lielāko tirdzniecības pilsētu Livonijā, bet ilgāku laiku Lietuvas un Polijas politikai šinī ziņā bija jāatduras uz nepārvaramām grūtībām, kuru pamatā bija toreizējie starptautiskie apstākļi, bez tam arī politiskās attiecības pašā Rīgā.

Livonijas kara laikā paasinājās politiskās cīņas arī pilsētās. Pilsētās cīnījās Zviedrijas, Danijas, Polijas un Maskavas piekritēji jeb partijas, kādas nereti pieminētas tā laika avotos. Kara otrā posmā, sevišķi pēc miera līguma noslēgšanas ar Maskavu, īpaši Rīgā norisinājās asas cīņas starp patriciatu jeb rātes partiju un pilsoņu partiju ar Lielo un Mazo ģildi priekšgalā. Rātes partija noteikti orientējās uz Poliju. Viduslaikos Rīgai bija izveidojušies dzīvi tirdzniecības sakari ar Lietuvu un Baltkrieviju, tāpēc dabiski, ka Livonijas sabrukuma laikā Rīgas tirdznieciskā kapitāla pārstāvji ar rāti priekšgalā kļuva Lietuvas un Polijas piekritēji. 1561. gada sarunās Viļņā piedalījās arī Rīgas pilsētas pārstāvji. Lai atbrīvotos no agrākās ordeņa un virsbīskapa atkarības, viņi bija ar mieru padoties Polijai, kaut gan tikai ar noteikumu, ka Polijas karalim un seimam jāgarantē pilsētas līdzšinējās privilēģijas un jāapsolās vēl paplašināt rīdzinieku tirgošanās tiesības Polijā un Lietuvā. 1561. gada Viļņas sarunās vienošanos neizdevās panākt, un Rīgas pārstāvji nebija piedabūjami zvērot Polijas karalim uzticību, lai gan to darīja virsbīskaps, ordeņa mestrs un ordeņa valsts kārtu pārstāvji. Ordeņa mestrs neatkarīgi no Rīgas pilsētas pārstāvjiem slepeni bija apsūlījis Sigismundam II

Augustam atdot tam virskundzību pār Rīgu, kas agrāk bija piederējusi ordenim.

Labi nocietinātā Rīgas pilsēta Livonijas kara laikā nebaidījās maskaviešu karaspēka uzbrukumam. Ar to arī izskaidrojams, ka Rīga nesteidzās atzīt ordeņa mestra Ketlera 1561. gadā noslēgto līgumu par padošanos Lietuvai. Lai gan Ketlers jau 1562. g. 5. martā nodeva Rīgas atslēgas karaļa pilnvarotam Nikolajam Radzivilam, tomēr pati pilsēta līdz pat 1581. gadam nebija ar mieru padoties Lietuvai vai Polijai, kamēr Polijas seims nebūs apstiprinājis pilsētas tiesības un privilēģijas.

Lietuva un vēlāk arī Polija nekad nevarēja apmierināties ar Vidzemi vien bez Rīgas pilsētas pievienošanas. Tāpēc rātes partija cerēja viegli panākt savu prasību izpildīšanu; bet ja sarunas ar Lietuvas un Polijas pārstāvjiem tomēr ieilga 20 gadu, tad tas izskaidrojams vienīgi ar pilsoņu opozīcijas pretošanos pilsētas pakļaušanai Polijas un Lietuvas karalim. Lielās Gildes chronikā jeb tā dēvētā Eltermaņu grāmatā («Das Buch der Aeltermänner Grosser Gilde in Riga») izpaužas pilsoņu opozīcijas nostāja jautājumā par Rīgas turpmāko likteni. Rātskungu sarunas ar Lietuvas un Polijas valdības pārstāvjiem pilsoņu partija parasti uzņēma kā Vācijas politisko interešu nodevību, kas tanī pašā laikā vērsta pret abām ģildēm. Opozīcijas nolūks bija panākt Rīgas atzīšanu par Vācu Romas impērijas brīvu pilsētu resp. par neatkarīgu pilsētu-republiku vācu ķeizara aizsardzībā. Ķeizars Maksimilians II 1571./72. gadā atklāti atbalstīja tamlīdzīgus plānus, norādot, ka pēc pēdējā Rīgas virsbīskapa Vilhelma nāves viņš, ķeizars, esot vienīgais likumīgais Rīgas virskungs («Das Buch der Aeltermänner Grosser Gilde in Riga», 160. lpp.). Maksimilianam II gan nebija nekāda militara spēka savu godkāriģo nodomu realizēšanai attiecībā pret Rīgu un pārējo Livoniju, bet viņa mēģinājumi iejaukties Baltijas

politikā stipri ietekmēja abu ģilžu opozīciju rātes sarunās ar Lietuvu un Poliju. Tā, piemēram, no 1568. līdz 1572. g. visas sarunas izrādījās nesekmīgas Lielās ģildes eltermaņu nostājas dēļ, kas pastāvēja uz to, ka šīm sarunām nepieciešama visas pilsonības sankcija un nepietiek vienīgi ar rātes atzinumiem; turpretim rāte cīnā pret opozīciju meklēja atbalstu ārpusē un tāpēc jo vairāk vēlējās izlīgt ar Polijas karali. Pēdējie baltvācu vēsturnieki ar lielu sajūsmu cildina Rīgas pilsoņu opozīcijas nostāju pret Poliju kā īstu vācu nacionalisma izpausmi XVI gs. otrā pusē. Rīgas pilsoņu opozīcijas nacionālais antagonisms pret poļiem, ko stiprinājis gadsimtiem senais antagonisms pret latviešiem un igauņiem, un «apziņa par savu varu pār visiem nevāciem» bijusi par daudz liela, lai viņi tik viegli varētu piekrist pakļaušanai poļiem (G. Kleeberg, *Die polnische Gegenreformation in Livland*, 7. lpp.). Kaut gan vācu pilsoņu opozīcijas naidīgā nostāja pret «nevāciem» bija parasta parādība, tomēr jāatzīst, ka Rīgas vācu «birģeļu» nacionalismam XVI gs. otrā pusē bija pavisam citādāks raksturs nekā vācu nacionalismam jeb šovinismam, ko baltvācu vēsturnieki propagandēja imperialisma laikmetā.

Rīgas amatnieki kā agrāk, tā arī XVI gs. otrā pusē strādāja galvenokārt pašas pilsētas un tuvākās apkaimes iedzīvotāju vajadzībām, tāpēc amatu meistari un Mazā ģilde, pretēji tirdznieciskā kapitāla pārstāvjiem, neko necerēja iegūt sava ekonomiskā stāvokļa uzlabošanai, ja Rīga padotos Polijai. Turpretim politiski viņi varēja vienīgi zaudēt, jo ar karaļa karaspēku rāte varēja viegli apspiest pilsoņu opozīciju. Amatniekiem pievienojās tie Rīgas tirgotāji, kas nebija iesaistīti Lietuvas un Baltkrievijas tirdzniecībā. Visiem viņiem bija viens mērķis: nodrošināt Rīgas pilsētai pilnīgu neatkarību no apkārtējām valstīm, lai formāli joprojām varētu skaitīties par

Vācijas ķeizara pavalstniekiem. Launākā gadījumā viņi bija ar mieru padoties Danijai vai Zviedrijai, jo tās bija aizjūras valstis, kas Rīgas patstāvību nespēja apdraudēt tādā mērā kā Lietuva un Polija.

Vācu amatnieku cunftes visu XVI gadsimtu cīnījās kā pret tirdznieciskā kapitāla pārstāvjiem, lai nodrošinātu amatniekiem saimniecisko neatkarību, tā arī pret Rīgas patriciatu, pūloties izkarot sev politiskas tiesības. Vienu no ievērojamākām vietām cunftu cīņās XVI gadsimtā ieņēma cenšanās monopolizēt jebkura veida ražošanu un aizliegt pilsētā nodarboties t. s. nevācu amatniekiem, t. i., latviešiem, lībiešiem un krieviem. Rīgas pilsētas rāte, lai sekmīgāk pretotos vācu amatnieku organizācijām un Mazajai gildei, dažreiz atrada par nepieciešamu pieļaut atsevišķu latviešu amatu (cunftu) nodibināšanu un nereti atbalstīja tos cīņās pret vācu pilsoņu uzbrukumiem. Šī sakarībā bieži izcēlās pārpratumi starp Rīgas vācu pilsoņiem un pilsētas rāti, kas sevišķi izpaudās tā saucamos Kalendara nemieros. Tā, piemēram, Livonijas kara laikā līdzās dažām vācu amatnieku cunftēm nodibinājās īpaši nevācu jeb latviešu amati, piemēram, 1582. gadā latviešu drēbnieku amats. Mazā gilde savukārt liedzās uzņemt latviešu amatus vai arī tādās cunftes kā audēju amats, kurā lielākā daļa meistaru izrādījās latvieši. Izmantojuma vācu un latviešu amatnieku, tāpat arī tirgotāju savstarpējās pretrunas, Rīgas rāte prata nostiprināt savu stāvokli un ilgu laiku pretojās gīlžu pārstāvju pielaišanai pilsētas pārvaldē. Sevišķi kritiskos gadījumos rātskungi agrāk meklēja atbalstu pie ordeņa mestra vai arī Rīgas virsbīskapa, lai ar to palīdzību padarītu nemierniekus sev paklausīgus; tagad viņiem nācās cerēt uz leišu un poļu palīdzību.

Pēc Livonijas sabrukuma pilsētas stāvoklis pasliktinājās. Rīgas tirdzniecība un vispār pilsētas saimnieciskā

dzīve daudz cieta no kara darbības Vidzemē. Pastāvīgi apdraudēts bija arī Daugavas tirdzniecības ceļš. Pilsētas iedzīvotājiem bija jācieš lieli zaudējumi, un līdz ar to pasīnājās rātes un pilsoņu attiecības. Tas arī bija viens no galvenajiem cēloņiem, kāpēc pilsētas patriciats vēlējās izlīgt ar Stefanu Batoriju, no kura tas vajadzības gadījumā varēja saņemt militaru atbalstu iekšējās kārtības uzturēšanai. Bet ilgāku laiku abu ģilžu opozīcija sekmīgi pretojās patriciata «nodevīgai politikai». Rātes partijai izdevās apspiest pilsoņu opozīciju izlīgumam ar Poliju tikai tad, kad Stefans Batorijs ar bruņota spēka palīdzību 1577. gadā salauza Dancigas pilsētas pretošanos un pēc tam sāka pārvietot savu karaspēku uz Daugavas krastiem. Rātes kungi tagad varēja norādīt opozīcijai uz poļu spēku lielo pārsvaru un to, ka Rīgas tālāka pretošanās poļiem būtu politisks neprāts. Jau 1579. gada jūlija mēnesī pie poļu karaļa Stefana Batorija ieradās Rīgas rātes pārstāvji ar birģermeisteru Oto fon Mepenu un rātes locekļiem Vellingu un Tastiju priekšgalā. Arī šoreiz sarunas ieilga galvenokārt pilsoņu opozīcijas pretestības dēļ. Rātes partija savukārt izrādīja jo lielāku piekāpšanos. 1581. gada sākumā padošanās līgums tika noslēgts, un 1581. g. 14. janvārī Stefans Batorijs apstiprināja pilsētas privilēģijas.

Pakļaujot pilsētu Lietuvas un Polijas kundzībai, Rīgas rāte panāca savas varas tālāku nostiprināšanu. Rāte paturēja tiesību kooptēt savus jaunus locekļus un iecelt visas pilsētas amata personas. Burggrafa tiesai bija pakļauti visi pilsētas teritorijā dzīvojošie muižnieki, kas par saviem pārkāpumiem atbildēja pēc pilsētas likumiem. Stefans Batorijs atteicās par labu pilsētai no zivju desmitās tiesas, kas bija pastāvējusi kopš ordeņa laikiem, bez tam piešķīra pilsētai jurisdikciju pār Daugavas ūdens ceļu no pilsētas līdz grīvai. Ne karaļa ierēdņiem, ne muižnie-

50-1.028
kiem nebija atļauts nodarboties ar tirdzniecību pilsētā. Pilsētā esošiem zemnieku bēgļiem tika atzīts divu gadu noilgums, t. i., muižnieki nevarēja pieprasīt tādu bēgļu izdošanu, kas pilsētā bija nodzīvojuši divus gadus, kā tas bija paredzēts Lietuvas statūtā. Pilsētai gan bija uzlikts pienākums uzturēt kārtībā ostu, bet par to karalis atvēlēja tai vienu trešdaļu no t. s. portorija — sevišķas muiņas, ko pirmo reizi Rīgā ieveda Stefans Batorijs. Bez tam pilsētai bija vajadzības gadījumā jāsniedz karalim militara palīdzība (300 landsknechtu un lielgabali).

Rīgas rāte un vietējie bagātie tirgotāji bija ļoti apmierināti ar saviem panākumiem un jūsmīgi apsveica karali Stefanu Batoriju, kad tas 1582. g. 12. martā personīgi ieradās Rīgā. Sajūsma kļuva vēl lielāka, kad 1582. g. 16. novembrī Varšavas seims apstiprināja karaļa parakstītās privilēģijas Rīgas pilsētai. Nesaprašanās radās vienīgi tad, kad karalis pavēlēja atdot katoļiem Jēkaba un Marijas Magdalenas baznīcas, kā arī atļāva jezuītiem apmesties Rīgā un sākt savu darbību. Bet arī tad rātes kungi centās ar karaļa palīdzību nostiprināt savu varu pilsētā un neizrādīja nekādu noteiktāku pretošanos mēģinājumiem atjaunot katolicismu. Rātes kungu «nodevību» ticības lietās izmantoja opozīcija, kas bija nemierā ar patriciata saimniekošanu Rīgā. Opozīcijas pusē nostājās Mazajā ģildē apvienotās amatnieku cunftes, kā arī tirgotāji, kas piederēja pie Lielās ģildes, bet nepiedalījās pilsētas pārvaldē.

1584. gadā rāte pēc Stefana Batorija pavēles ieveda Rīgā jauno kalendaru. Tā kā šās reformas realizētājs bija pāvests Gregorijs XIII, tad protestantu zemes atteicās to atzīt. Arī Rīgā kalendara reforma kļuva par tiešu iemeslu atklātiem nemieriem, kas pēc savas būtības izvērtās par pilsētas zemāko slāņu, kā arī cunftu amatnieku un tirgotāju, šķiru cīņu pret pilsētas patriciatu ar rātes kungiem

priekšgalā. Saniknots ļaužu pūlis ielauzās baznīcās un sāka grautīņus. Rātes kungi un vietējā luterāņu baznīcas pārvalde ar virsmācītāju Neineru priekšgalā gan mēģināja nemierus apspiest, bet kaut cik ievērojamāku sekmju šiem mēģinājumiem nebija. Nemieri pieņēmas sparā un plašumā, kad vecā stila ziemsvētkos rāte aizliedza luterāņu mācītājiem noturēt dievkalpojumus un mēģināja aizliegt jauna gada svinēšanu pēc vecā stila. 12. janvārī burggrafs Eke pavēlēja apcietināt vienu no nemiernieku vadoņiem — Domskolas rektoru Melleru, kas savās runās atklāti uzbruka ne tikai pilsētas rātes kungiem, bet vērsās ar apvainojumiem pret pašu karali. Satracināts ļaužu pūlis ielauzās rātsnamā un atbrīvoja apcietināto, pēc tam sagrāva un izlaupīja virsmācītāja Neinera, burggrafa Ekes un rātes sindika Velinga dzīvokļus. Par mērenās vācu pilsoņu opozīcijas vadoņiem izvirzījās apdāvinātais runātājs advokats Mārtiņš Gīze un viņa tirgotājs Johans Brinkens. Nemiernieki noslēdza pilsētas vārtus, atslēgas nodeva glabāšanā Gīzem un izteica neuzticību rātei. Visa vara faktiski pārgāja vācu pilsoņu opozīcijas rokās. Vecos rātes kungus apsūdzēja visādos noziegumos — galvenokārt pilsētas naudas izšķērdēšanā un piesavināšanā.

Pilsoņu opozīcijas izraudzīta komisija izstrādāja projektu rātes tiesību ierobežošanai un pilsētas pārvaldes reorganizācijai. Jaunie pilsētas pārvaldes noteikumi tika pieņemti 1585. g. 23. janvārī; to saturs bija ietverts 63 punktos, un tie paredzēja rātes tiesību ierobežošanu par labu pilsoņiem, kas piederēja pie vienas no abām ģildēm. Turpretim plebejisko masu intereses tika atstātas pilnīgi novārtā. Noslēdzot 23. janvara līgumu, rāte un pilsoņu opozīcija par savu mērķi sprauda tieši pilsētas iedzīvotāju zemāko slāņu apspiešanu, jo tie jau pašā sākumā izvirzījās par galveno dzinējspēku Kalendara nemieros. Plebejisko masu revolucionārā kustība apdraudēja ne tikai rātes

kundzību, bet arī vācu tirgotāju un amatnieku privilēģēto stāvokli pilsētas saimnieciskā dzīvē; tāpēc rātes kungi un abu ģilžu pārstāvji 1585. g. 23. janvāra līgumā par nepieciešamu uzskatīja kopējiem spēkiem atjaunot mieru un kārtību pilsētā, jo «diemžēl, pēc dieva īpaša lēmuma mūsu daudzkārtīgo grēku dēļ šī labā pilsēta... pirms nedaudz dienām zemā pūļa sacelšanās dēļ bija nokļuvusi bīstamā nelaimē un briesmās, kas gan ar dieva žēlastību un mūsu kristīgās draudzes pilsoņu uzstāšanos ir novērstas un apklusinātas» (B. Bergmann, Die Kalenderunruhen in Riga in den Jahren 1585 bis 1590, Leipzig 1806).

Pēc jaunajiem noteikumiem abas ģildes piedalījās pilsētas pārvaldē un kontrolēja rātes darbību. Līdz ar to arī baznīcas lietās noteicošais vārds turpmāk piederēja pilsoņiem. Par jezuitiem bija paredzēts, ka tie no pilsētas izraidāmi un katoļu garīgās procesijas aizliegamas. Pilsētas dienestā esošiem karavīriem turpmāk bija jāzvērē uzticība ne tikai rātei, bet arī pilsoņiem. Birģermeistaram par visiem jautājumiem bija jāapspiežas ar ģilžu vecākiem. Svarīgākos gadījumos bija jāsasauca ģilžu locekļu apspriedes vai pat visu pilsoņu sanāksmes. Rātes kungiem un viņu ģimenes locekļiem pienācās valkāt tādu pašu apģērbu kā visiem pārējiem pilsoņiem. Tirdzniecība ar krieviem, pie kuriem bija pieskaitāmi arī baltkrievi un leiši, līdz tam bija atsevišķu lieltirgotāju privilēģija; turpmāk brīvi tirgoties ar krieviem bija atļauts itin visiem pilsoņiem.

Nienstedes chronikā minēts virsmācītāja Neinera izteiciens, ka Rīgā «jau sākot spokoties Minsteras gari», ar ko viņš ir gribējis norādīt uz nemiernieku sakariem ar anabaptistiem. Tas varbūt atbilda patiesībai, raksturojot plebejisko masu noskaņojumu Kalendara nemieros; turpretim vācu pilsoņu opozīcijas vadoņiem, var teikt, nebija

nekā kopīga ar XVI gs. Vācijas un Nīderlandes revolucionarajiem anabaptistiem. Visa Mārtiņa Gīzes un Brinkena rīcība liecina, ka no Rīgas plebejiskām masām viņi centās norobežoties, kaut arī Nienstedes chronikā atrodams norādījums, ka nemiernieki savā cīņā ar rātskungiem mēģinājuši iesaistīt arī pilsētas patrimonialapgabala zemniekus (Franz Nyenstädt's Livländische Chronik, 147. lpp.). Rātes kungi, starp citu, bija sagrābuši savās rokās pilsētas apkaimē esošās muižīņas un līdz ar to ekspluatēja vietējos zemniekus, tāpēc šinī gadījumā vācu amatnieki un tirgotāji varēja gan saprasties ar zemniekiem, bet ne ar pilsētā dzīvojošiem latviešu dienas strādniekiem, amatniekiem un sīktirgotājiem. 1585. g. 23. janvāra līguma 18. punktā ir runa par «nabaga pilsētas zemnieku daudzkārtīgām sūdzībām»; tās ievērojot, līgumā ar rāti noteikts, ka turpmāk šiem zemniekiem nedrīkst uzlikt nodevas, kas tiem nebūtu pa spēkam, pie kam pavisam nabadzīgiem, kuri dzīvo uz Rīgas apkaimes smilšainajām zemēm, atļauts darīt alu, kas citādi bija vienīgi pilsoņu privilēģija.

Kalendara nemieros piedalījās arī Rīgas latviešu zvejnieki, kuru brālībai izcēlās asi strīdi ar Rīgas jezuītu koleģiju par zvejas tiesībām Daugavā pie Akmeņsalas un apkārtējos ūdeņos; šīs tiesības jezuītu koleģija uzskatīja par savu priekšrocību un par zvejošanu šās salas apkaimē Rīgas pilsētas zvejniekiem atņēma tīklus un draudēja ar miesas sodu. Rīgas rāte nostājās jezuītu pusē un aizliedza zvejniekiem zvejot Daugavā pie Akmeņsalas. Tādu pašu cīņu jezuīti iesāka par zvejas tiesībām pie Vēlna jeb Mūku salas (Salaspils novadā) un panāca, ka salaspiliešiem tur aizliedza zvejot (Latvijas vēstures avoti Jezuitu ordeņa arhīvos, II daļa, Ievads, 17. lpp.). Protams, cietušie zvejnieki Kalendara nemieros uzstājās kā pret rāti, tā arī pret jezuītiem.

Nenoskaidrota vēstures literatūrā un avotu publikacijās paliek Rīgas latviešu tirgotāju, amatnieku un plebejisko masu pozīcija Kalendara nemieros; bet jāņem vērā, ka 1582. gada rātes izlīgumā ar Stefanu Batoriju tika ziedotas tieši Rīgas latviešu intereses, kuriem atņēma Jēkaba baznīcu, atdodot to katoļiem, pie kam vēlāk tā kļuva par Jezuitu ordeņa baznīcu. Kā agrāk, tā arī XVI gs. Rīgas baznīcas nodarbojās ar samērā plašām naudas operācijām, pieņemot to glabāšanā vai aizdodot. Tāpēc Jēkaba baznīcas zaudēšana bija sāpīgs trieciens Rīgas latviešu turīgākajām aprindām. Tomēr 1585. g. 23. janvāra līgumā viņu intereses galīgi atstātas novārtā. Tikai vēlāk, aktīvi piedaloties Kalendara nemieros, šīs Rīgas latviešu aprindas panāca, ka 1587. gadā Jēkaba baznīcu tām atkal atdeva, un viņu rīcībā tā palika līdz 1590. gadam.

Ilgāku laiku Rīgas latviešu sadarbība ar vācu pilsoņu opozīciju nevarēja pastāvēt. Tieši Kalendara nemieros izpaudās Rīgas iedzīvotāju dažādo slāņu un nogrupējumu šķiru un nacionālās pretrunas. 1585. gada 23. janvāra noteikumos vācu pilsoņu opozīcijas vadoņi ar Mārtiņu Ģīzi priekšgalā raudzīja iztapt cunftu meistariem un amatniekiem. Cunftu meistaru labā, kas bija apvienoti Mazajā ģildē, tika paredzētas nesaudzīgas represijas pret tā saucamiem bītniekiem (Bönhasen), t. i., amatniekiem, kas nebija uzņemti cunftēs. Pilsētas iedzīvotājiem, kas nepiederēja ne pie vienas no abām ģildēm, tika liegta tā saucamā pilsoņu iztika (bürgerliche Nahrung). Nodarboties ar tirdzniecību tika aizliegts visiem, kas nebija sešus gadus kalpojuši par mācekļiem pie kāda tirgotāja. Šie noteikumi liecina, ka Kalendara nemieros vācu pilsoņu opozīcija bija vērsta ne tikai pret pilsētas patriciātu, bet arī pret visiem tā saucamiem nevāciešiem, t. i., latviešiem, libiešiem un krieviem, kas dzīvoja Rīgā, bet nebija ģilžu, pastāvošo cunftu vai brālību locekļi.

Nacionalās pretrunas un vācu cunftu meistaru norobežotās intereses šķīra viņus no sadarbības ar Rīgas latviešiem un pilsētas iedzīvotāju zemākiem jeb plebejiskiem slāņiem. Tas arī bija cēlonis nemieru tālākai neveiksmei cīņā pret pilsētas patriciatu un poļu karali.

Jau 1585. gadā rātes locekļi iesniedza sūdzību Stefanam Batorijam, kas noteikti nostājās pret nemierniekiem un izsludināja par anulētiem 23. janvarī pieņemtos jaunos noteikumus. Nemiernieku vadoņi Mārtiņa Gīzes vadībā gan sāka nesaudzīgi vajāt savus pretiniekus un panāca nāves soda piespriešanu rāts sindikam Tastijam un bijušam sindikam Velingam. 1586. gadā Mārtiņš Gīze devas uz Zviedriju, lai sāktu sarunas par Rīgas padošanos zviedru karalim. Citi tanī pašā laikā lūdza palīdzību no Maskavas cara Fjodora Ivanoviča. Tie paskaidroja, ka pakļaušot pilsētu viņa aizsardzībai, ja vien Maskavas cars solīšoties atstāt Rīgas pilsētai visas senās privilēģijas un neaizdzīšot vāciešus gūstā, lai pēc tam pārdotu tos verdzībā, kā to bija darījis viņa tēvs Jānis IV Bargaiss. Sarunām ar Maskavas valsts pārstāvjiem tomēr nebija nekādu noteiktu panākumu, jo valsts pārvaldnieks Boriss Godunovs negribēja lauzt ar Poliju noslēgto (1582. g.) pamieru un rīdzinieku priekšlikumu noraidīja (Ph. Schwartz, Beziehungen des Zaren Boris Godunow zu Riga — Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1897, Riga 1898).

Stefans Batorijs, nobažījies, ka Kalendara nemierus Rīgā izmantos Zviedrija vai Maskavas valsts, lai iejauktos Livonijas lietās, sāka rīkoties ļoti enerģiski. Viņš sapulcināja Rīgas apkaimē prāvu karaspēku un mēģināja pārtraukt Rīgas tirdzniecību ar ārvalstīm. Šinī nolūkā Daugavas kreisajā krastā Spilves plavās viņš sāka celt nocietinājumu, lai atgrieztu pilsētu no jūras. Stefana Ba-

torija pēkšņā nāve 1586. g. 12. decembrī uz laiku atvieglāja pilsētas stāvokli, tomēr poļu karaspēks turpināja Rīgas blokadi. Nākamā gada vasarā pilsētnieki raudzījās nopostīt poļu nocietinājumu Spilves plavās; pilsētas pieņemtie algotņi 1587. g. vasarā mēģināja ieņemt to uzbrukumā, bet tika atsisti un sakauti. Poļi savukārt izvairījās uzbrukt Rīgai.

Toties sākās ilgstošs karš starp aplencējiem un Rīgas pilsētas patrimonialapgabala zemniekiem, kam Kalendara nemieros nācās ciest visvairāk. Tā 1587. gadā poļu karavīri izpostīja pagastus pilsētas patrimonialapgabalā. Zemniekiem nodarīja lielus zaudējumus. Pēc oficiāliem aprēķiniem tikai trijos pagastos vien — Buļļu, Sprinģa un Kampes — zemniekiem nolaupītas reņģes un citas zivis, govīs, teļi, cūkas, zirgi, zosis, pīles un citi mājputni, bišustropi, sviests, gaļa, labība — aizvedot to pat neizkultu, siens, drēbes, audekli, tīkli un citi darba rīki un saimniecības piederumi, pavisam 7815 marku vērtībā. Tāpat poļu karaspēks izlaupīja pilsētas apkaimē esošās muižiņas, kuru īpašnieki piedalījās Kalendara nemieros. Ārsts Zacharija Stopiuss, kas bija saistīts ar nemiernieku vadoņiem, žēlojās, ka viņa muižīnā un pie tās piederošajās divās zemnieku mājās nodarītie zaudējumi sasniedz vairākus simtus poļu zlotu (Broces Livonica, XV sēj., 197. lpp.). Rīgas patrimonialapgabala zemnieku izlaupīšanā un bruņotās sadursmēs ar tiem līdzās poļu un leišu kareivjiem piedalījās arī vietējie vācu muižnieki (kā tas izriet no iepriekšējā apcerējuma — V. Livonijas karš — 59.—61. lpp.). A. Spekes publicētie tiesas protokoli pierāda, ka zemnieki nesaudzīgi izrēķinājās ar viņu rokās kritušiem poļu algotņiem; bet zemnieki pat ar pilsētas palīdzību nespēja iznīcināt poļu garnizonu Spilves nocietinājumā.

Jukas, kas izcēlās pašā Polijā pirms jaunā karaļa

Sigismunda III ievēlēšanas par valdnieku, novilcināja Kalendara nemieru apspiešanu Rīgā. Tikai 1589. gadā Polijas seims nolēma sūtīt uz Rīgu īpašu komisiju Lietuvas valsts kanclera Sapehas vadībā. Nemiernieki vairs nebija spējīgi turpināt pretošanos, un poļu komisija, Rīgas patriciata atbalstīta, sāka izrēķināšanos ar nemieru dalībniekiem. Mārtiņu Gizi un Brinkenu sōdīja ar nāvi; citiem Kalendara nemieru vadoņiem un dalībniekiem pieprieda mazākus sodus. Agrākie rātskungi atgriezās savos amatos. 1589. g. 26. augustā tika noslēgts t. s. Severina dienas līgums. Ar to pilsētā tika atjaunota agrākā iekārta ar rāti priekšgalā. Tika atjaunotas rātes agrākās tiesības iecelt visas pilsētas amatpersonas, iznomāt zemes, namus un citus pilsētas īpašumus. Galvenie finanču ieņēmumi no pilsētas īpašumiem un regalijām tika atdoti rātes rīcībā bez kontroles; vienīgi spriežot par sumām, kas ienāca nodokļu veidā, rāte bija spiesta rēķināties ar ģilžu pārstāvjiem. Severina dienas līgumā gan bija atzīta Kalendara nemieru laikā nodibinātā pilsētas komiteja, bet tās locekļu skaitu samazināja līdz 70 (40 no Lielās un 30 no Mazās ģildes). Komiteja kontrolēja pilsētas «ārējo politiku» — saraksti un sarunas ar ārzemju valdniekiem; kopā ar rāti tā piedalījās apspriedēs par vispārīgām pilsētas lietām, bet strīdīgos jautājumos noteicošais vārds piederēja rātes kungiem. Abu ģilžu sapulcei palika tikai tiesība ierosināt grozījumus pilsētas pārvaldes jautājumos, ko iesniedza 70 vīru komitejai. Tikai vēlāk, 1592. gadā, pilsoņu opozīcija panāca pilsētas kases pārvaldes reorganizāciju, kad kases pārvaldīšanai tika nodibināta īpaša koleģija. Koleģijā ietilpa viens birģermeistars, viens rātes kungs un kā Lielās un Mazās ģildes pārstāvji divi eltermaņi un četri vecājie. Jaunos nodokļus pilsoņiem varēja uzlikt vienīgi ar 70 vīru komitejas piekrišanu. Severina dienas līgums un pilsētas kases pārvaldes reorganizācija

1592. gadā uzskatāmi par rātes un vācu pilsoņu opozīcijas kompromisu uz visu tā dēvēto nevācu pilsētas iedzīvotāju rēķina. Piekāpjoties dažos jautājumos par labu pilsoņu opozīcijai, rātes kungi centās nostiprināt savas pārējās privilēģijas pilsētas pārvaldē. Vācu pilsoņu opozīcija vēlāk izmantoja poļu un zviedru karu un XVII gs. sākumā paplašināja abu ģilžu tiesības pilsētas pārvaldē, līdz ar to vēl vairāk ierobežojot pilsētas nevācu iedzīvotāju politiskās un ekonomiskās tiesības.

Kopš Kalendara nemieru likvidēšanas Rīgas rāte vienmēr palika uzticīga Polijai, jo tā labi saprata, ka vienīgi ar poļu militārā spēka palīdzību tā varēs saglabāt savu valdošo stāvokli pilsētā. Rīgas lieltirgotāji vēl vairāk paplašināja savu tirdzniecību ar Lietuvu, Baltkrieviju un citām Polijai pakļautām zemēm. Aiz saimnieciskiem un politiskiem cēloņiem Rīgas pilsēta izvērtās par Polijas stiprāko cietoksni Baltijas jūras piekrastē, kā to pierāda vēlākie notikumi zviedru un poļu karā Vidzemes dēļ.

Sigismunds III un Polijas un Lietuvas seims, lai sekmiņgāk varētu cīnīties ar Zviedrijas piekritējiem Rīgā, atrada par nepieciešamu ievērot cunftu amatnieku un abu ģilžu neatlaidīgo cenšanos iegūt līdzdalību pilsētas pārvaldē. 1601. gadā no jauna tika apstiprinātas Rīgas pilsētas privilēģijas, pie kam Rīgu atbrīvoja no Cēsu tribunāla jurisdikcijas. 1603. gadā pilsētai piešķīra agrākās $\frac{1}{3}$ vietā $\frac{2}{3}$ portorija (muitas ienākumu). Bet arī tad vēl cunftu amatnieki un ģildes nebija apmierinātas. Ļoti vētraina bija 1604. gada Vastlāvju sanāksme. Tanī pilsoņi prasīja Severina dienas līguma atcelšanu, pie kam opozīcija vērsās ne tikai pret rātskungiem un birģermeistaru Eki, bet arī pret Polijas karali un valdību. Tad Rīgā ieradās poļu komisari ar speciālu uzdevumu reorganizēt pilsētas pārvaldi. 1604. gada 29. aprīlī Severina dienas līgumu izsludināja par atceltu, atjaunojot abu ģilžu pār-

stāvju piedalīšanos pilsētas finanču jautājumu kārtošana. Pilsētas 70 vīru komiteja tika likvidēta. Pilsoņi atguva tiesību piedalīties arī citu pilsētas lietu apspriešanā un lielāku brīvību savu pārstāvju izraudzīšanā. Cunftu vecāko un eltermaņu skaitu gan bija paredzēts samazināt; bez tam bija norādīts, ka tos var ievēlēt tikai no cienījamākiem pilsoņiem un tiem nepieciešams rātes apstiprinājums, bet visos svarīgākos jautājumos savukārt bija nepieciešama ģildes sapulču piekrišana. Līdz ar to abas ģildes un tanīs apvienotie vācu tirgotāji un amatnieki izveidojās par politisku organizāciju vai pilsoņu kārtu, kas ar savām īpašām tiesībām norobežojās no pārējiem nepilntiesīgiem pilsētas iedzīvotājiem. Tālāk bija solīts pārstrādāt pilsētas tiesības un lūgt karali ievest jaunu policijas kārtību, lai turpmāk pilnīgi aizliegtu nodarboties ar amatniecību t. s. bītniekiem (Bönhase), t. i., amatniekiem, kas nebija uzņemti cunftēs; tas nozīmēja, ka tika atņemta iespēja strādāt amatus latviešiem, igauņiem un citiem nevāciešiem. Par to cunftu amatniekiem vajadzēja apsūdzēties strādāt «lēti un labi». Lēņu muižas un beneficijus bija solīts turpmāk izdot vienīgi «pēc nopelniem». Pilsētas militārā dienestā esošajiem landsknechtiem turpmāk vajadzēja zvērēt uzticību ne tikai rātei, bet arī Rīgas pilsoņiem. Pilsētas ieņēmumu nodrošināšanai un palielināšanai vēlāk, 1616 g., Polijas valdība atdāvināja Rīgai Salaspils un Ikšķiles muižas.

Jau 1604. gadā bija paredzēts apvienot visus pilsētas ieņēmumus vienā kasē, t. s. ķemerejā (Kämmerei). To pārvaldīja īpaša koleģija, kurā ietilpa 1 birģermeistars, 2 kamerariji, 2 ģilžu eltermaņi un pa vienam vecajam no katras ģildes. Lielākas sumas nevarēja izdot bez rātes, eltermaņu un ģilžu vecāko lēmuma. Ik gadus Miķeļos notika pilsētas ieņēmumu un izdevumu revīzija. Rātes amatpersonām vajadzēja iesniegt par savu darbību pār-

skatus četrus birģermeistaru komisijai, kurā piedalījās arī divi kamerariji un ģilžu eltermaņi. Rāte gan ilgāku laiku pretojās šiem jaunajiem noteikumiem un lūkoja tos ignorēt. Pilsoņu opozīcijas lielāko pretinieku — birģermeistaru Eki apvainoja, ka viņš iedzīvojies milzīgās bagātībās, izmantojot pilsētas kapitalus savās auglīgajās operācijās. Aizņemoties no pilsētas kases bez kaut kādiem procentiem naudu, viņš to aizdevis citiem par 10—12%. Visumā Eke bija «aizņēmies» no pilsētas kases 20.000 guldeņu. 1605. gadā pilsoņu opozīcija panāca, ka Eki no amata atcēla, bet poļu karalis Sigismunds III nostājās Ekes pusē un iecēla to no jauna amatā. Izmantojot poļu valdības atbalstu, rātes partija mēģināja joprojām saimniekot Rīgā bez kaut kādas kontroles, un tāpēc 1604. gadā paredzētā pilsētas pārvaldes kārtība zviedru un poļu kara laikā tika realizēta tikai daļai; galīgi tā nostiprinājās t. s. zviedru laikos.

4. KATOLICISMA ATJAUNOŠANAS MĒGINĀJUMI UN JEZUITU DARBĪBA LATVIJĀ

lāgojot tās mācības buržuazijas ikreizējām vajadzībām. Līdz ar to mainās katolicisma novērtējums buržuaziskajā historiografijā. Buržuazijas ideologi XVIII gadsimtā, tā saucamie apgaismotāji, uzskatīja katoļu baznīcu par feodalisma balstu un par vienu no saviem galvenajiem ienaidniekiem. Arī XIX gadsimtā lielākā daļa buržuazisko vēsturnieku izturējās noraidoši pret katolicismu un Romas kurijas politiku. Turpretim imperialismā laikmetā buržuazijas šķiras vēsturnieki sāk visu vērtību pārvērtēšanu un atklāti cildina katoļu baznīcas «lielos» nopelnus, it īpaši kulturas vēsturē. Latviešu buržuaziskajā historiografijā ar katoļu baznīcas politikas rehabilitāciju un katolicisma kulturvēsturiskās nozīmes cildināšanu nodarbojas A. Švābe. Viņš pārmet citiem latviešu vēsturniekiem, ka tie daudz grēkojuši, «pārāk zemu vērtējot katolicisma un pārāk augstu cildinot luterisma lomu mūsu vēstures dažādos posmos». Pēc A. Švābes domām, «tā sauktos tumšos katoļu laikos baznīca patiesi bija tautas baznīca, kas jau ar savu darbinieku personīgo piemēru izlīdzināja kārtu pretrīskības un mazināja sociālo antagonismu». Starp citu, A. Švābe apgalvo, ka «latviešu seno kultūras tradīciju un vērtību saglabāšanā katoļiem ir daudz lielāki nopelni nekā luterāņiem» (A. Švābe, Straumes un avoti, II, 91. lpp.). Ulmaņa fašistiskās diktatūras laikā arī citi latviešu buržuaziskie vēsturnieki nodarbojās ar katoļu baznīckungu un jezuitu darbības slavināšanu. Šinī nolūkā tika publicēti jezuitu ordeņa dokumenti par viņu darbību Latvijā (Latvijas vēstures avoti Jezuitu ordeņa arhīvos, I un II daļa). Šo dokumentu publikācijas ievadrakstā apgalvots, ka «pie latviešiem jezuiti gāja ar simpatijām, mīlestību un viņu grūtā stāvokļa izpratni. Tie mācījās latviešu valodu, pētīja viņu aktuālo stāvokli un vajadzības, mācīja viņus, centās pieiet latviešu tautas dvēselei. Jezuiti nebaidījās nosodīt muižnieku izšķērdīgo un patmīlīgo dzīves veidu un centās

modināt viņos taisnības un cilvēcības jūtas pret nospies-tajiem zemniekiem» (turpat, II daļa, IX lpp.). Tamlīdzīgi apgalvojumi novērtējami kā visnekaunīgākie vēstures vil-tojumi. Jezuitu ordenis tika nodibināts XVI gadsimtā, lai Romas pāvesti izmantotu to cīņā pret reformāciju, zinātni un visiem sabiedrības spēkiem, kas grāva feodalisma pa-matus. Rekatoļizācijas politikas un jezuitu darbības īstais nolūks bija saglabāt un nostiprināt feudalo ekspluatāciju, bet nevis aizstāvēt zemnieku intereses pret muižniekiem. Protams, katoļu baznīcas atjaunošanas mēģinājumiem Livonijā tā saucamos poļu laikos un jezuitu darbībai Lat-vijas pilsētās un uz laukiem bija tāds pats reakcionars raksturs, kaut arī aiz taktikas aprēķiniem jezuiti dažkārt mēģināja izkļīties par latviešu zemnieku «draugiem un aizgādņiem».

Iepriekšējā nodaļījumā par Kalendara nemieriem jau minēti daži fakti un piemēri no jezuitu darbības Rīgā, kas izrādījās naidīga arī latviešiem (Jēkaba baznīcas atņem-šana, zvejas tiesību piesavināšanās u. c.). Ciešot neveiksmi pilsētā, jezuiti pievērsa lielāku uzmanību lauku iedzīvo-tājiem.

Reformācijas mācība gandrīz nemaz neietekmēja lat-viešu un igauņu zemnieku masas, kas XVI gs. ticības cīņās izturējās indiferenti, kaut gan reformācijas sekas — katoļu baznīcas un bīskapu zemju sekularizācija skāra tieši arī zemniekus. Agrāko baznīcas zemju pāreja muiž-nieku rokās arī Livonijā parasti bija savienota ar kļaušu un citu zemnieku nastu palielināšanu. Apstākļi grozījās XVI gs. beigās, kad, poļu valdībai nostiprinoties, Vid-zemē sākās pretreformācijas kustība, kurā pa daļai ievilka arī zemniekus.

Jau pēc Lubļinas unijas noslēgšanas 1569. gadā paasi-nājās reliģiskās cīņas Polijā un Lietuvā. Stefana Batorija laikā, kā jau iepriekš minēts, Rīgā un Vidzemē sākās

represijas pret visiem nekatoļiem, sevišķi pret luterāņiem, bet Lietuvā un Baltkrievijā, lai iznīcinātu pareizticību, Sigismunda III laikā, 1596. gadā, oficiāli izsludināja baznīcas uniju, t. i., pareizticīgās un katoļu baznīcas apvienošanu Romas katoļu baznīcas virsvaldībā. Jāatzīmē, ka Sigismunda III Livonijas politikā sākumā noteicošais vārds piederēja Zamoiskim. Pirmajā vietā izvirzījās poļu nacionālie centieni, un pārsvaru guva agresīvais katolicisms. Ja reformācijas laikā un Livonijas kara gados latviešu un igauņu zemnieku masas gandrīz nemaz nebija iesaistītas ticības strīdos un izturējās pilnīgi indiferenti pret notikušajām pārmaiņām, tad zviedru un poļu kara laikā reliģiskās cīņas netieši skāra arī vietējos zemniekus. Livonijas vācu muižnieki un pilsētnieki uzstājās kā dedzīgi luteranisma piekritēji. Savā ticības fanatismā tie dažreiz pat pārspēja katoļus. Tā, piemēram, Rīgā nebija atļautas laulības starp luterāņiem un kalvinistiem un mirušo kalvinistu Kasparu Mermanu luterāņu garīdznieki nelāva apbedīt Rīgā, kādēļ nelaika piederīgiem tā likis bija jāved apbedīšanai uz Holandi (A. v. Richter, *Geschichte der deutschen Ostseeprovinzen*, 224. lpp.). Muižnieki un arī pilsētas visādi pretojās Lietuvas un Polijas mēģinājumiem atjaunot katolicismu. Tas piespieda katoļu garīdzniecību, it īpaši jezuitus, kas vadīja katoļu misijas darbu Latvijas un Igaunijas teritorijā, pievērst vairāk uzmanības zemnieku masām.

Jezuītu ordeņa nolūks un katoļu reakcijas īstais mērķis bija nostiprināt feodālo iekārtu, ko apdraudēja augošā buržuāzija un reformācijas kustība. Livonijā apstākļi izrādījās nelabvēlīgi katolicisma atjaunošanai, tāpēc jezuiti, lai gūtu kādus panākumus, bija spiesti, neatsakoties no saviem īstajiem nodomiem, mainīt taktiku, dažos gadījumos pat uzņemties viņu ordenim nepiemēroto zemnieku «aizstāvju» lomu. Tā jezuiti vieni no pir-

majiem sāka pievērsties latviešu un igauņu valodai. Rīgas jezuītu koleģijas locekļiem bija uzlikts pienākums ik dienas pusstundu veltīt latviešu valodas studijām; Tērbatas jezuīti citīgi mācījās igauņu valodu, tā ka jau 1584. gadā varēja sprediķot igauņiski. Jezuīti nodarbojās arī ar garīgās literatūras tulkošanu un izdošanu latviešu un igauņu valodā. Tāpat viņi raudzījās sagatavot misioneres darbiniekus no vietējiem zemniekiem. Turpretim luterāņu mācītājiem Sigismunda III laikā mēģināja aizliegt dievkalpojumu noturēšanu vietējās valodās. Ir tieši norādījumi, ka jezuītu darbība starp zemniekiem nav palikusi gluži bez panākumiem. Tērbatas rāte 1605. gadā sūdzējās Polijas seimam, ka vietējie jezuīti kūdot zemniekus neklausīt saviem kungiem (turpat, 206. lpp.). Katoļticīgie zemnieki savukārt žēlojās, ka kāds luterticīgs kroņa muižas nomnieks ar varu spiežot viņus pāriet luterānismā un ka karaļa štathalters Valters fon Pletenbergs, arī vairāku kroņa muižu nomnieks, paaugstinājis viņiem nodevas un klaušas, liekot zemniekiem strādāt pat svētdienās (turpat, 226. lpp.).

Protams, būtu pilnīgi nepamatoti piedēvēt jezuītiem kādu revolucionāru aģitāciju vai cenšanos sacelt zemniekus pret muižniekiem. Neatkarīgi no jezuītu darbības leišu un poļu laikos latviešu un igauņu zemēs paasinājās šķiru antagonisms un nacionalās pretrunas. Vairādamies no muižnieku varmācībām, zemnieki bariem bēga no zviedru pārvaldītās Livonijas daļas uz poļu ieņemtajiem novadiem; poļiem pakļautie vācu muižnieki savukārt pastāvīgi žēlojās, ka viņu dzimtcilvēki bēgot uz Livonijas zviedru daļu. Zemnieku masu nemiers pret vācu muižniekiem kļuva jau tik draudošs, ka 1597. gadā tie nopietni baidījās no atklātas zemnieku sacelšanās. 1597. gada instrukcijās landratam Ditricham Strīkam noteikti izpaužas pārliecība, ka pēc lielās zemnieku sacel-

šanās Somijā nebūšot grūti sakūdīt arī igauņu zemniekus uzbrukt muižniekiem to muižās, «lai tos nogalinātu un iznīcinātu... Šie zemnieki, kam jau pēc dabas ir tieksme atkrist un dumpoties (kā to liecina seni nostāsti un pierāda tiklab zviedru, kā vidzemnieku vecas chronikas)», ātri vien atkritīšot, nostāšoties ienaidnieka pusē un sarīkošot «starp jūsu majestates uzticamiem pavalstniekiem, tāpat arī pašu zemnieku dzimtkungiem, tik briesmīgu, nedzirdētu asinspirti, ka viss, ko viņi kādreiz līdz šin šai ziņā darījuši, būs tīrais nieks» (Moritz Brandis, *Collectaneae, Monumenta Livoniae Antiquae*, III, Rīga und Leipzig 1842, 276. lpp.).

Šķiru cīņas asums XVI gs. beigās, protams, nebija saistīts ar jezuitu darbību un katoļu baznīcas atjaunošanu, kaut arī atsevišķos gadījumos katoļu misionari mēģināja izmantot šķiru antagonismu un nacionalās pretrunas, lai salauztu luterāņu muižnieku un pilsētnieku-vāciešu pretošanos katolicisma propagandai. Poļu valdība, kas atbalstīja jezuitus kā savus uzticamos aģentus Livonijā, tanī pašā laikā apspieda un izsūca latviešu un igauņu zemniekus, pakļaujot tos muižnieku varai.

5. VIDZEMES ADMINISTRATIVĀ UN TIESU IEKĀRTA

Vācu muižnieku pretestības, bet galvenokārt Kalendara nemieru dēļ Rīgā Stefana Batorija konstitūcija netika pilnīgi realizēta. Vidzemes politiski administratīvā iekārta galīgi izveidojās tikai Polijas karaļa un Lietuvas lielkunga Sigismunda III (1587—1632) valdīšanas laikā.

Jau 1589. gadā sāka izpausties nesaskaņas starp poļu muižniekiem no vienas puses un leišu un baltkrievu muižniekiem no otras. Pēdējie jutās atstumti no muižu pārdalī-

šanas Vidzemē. Bez tam poļu muižnieki ieguva Vidzemē visus augstākos un ienesīgākos pārvaldes amatus. Nākot pretim leišu un baltkrievu muižnieku prasībām, Sigismunds III 1589. gadā izdeva likumu (*Ordinatio Livoniae I*), pēc kura Vidzeme vairs nebija sadalīta starp Lietuvu un Poliju, bet pilnībā tika iekļauta Polijas valstī. Līdzšinējās vietējās tiesības tika atceltas; to vietā ievada Lietuvā un Polijā spēkā esošās «vācu» (sakšu) tiesības. Tagad atzina, ka visos augstākos pārvaldes amatos iecelami katolticīgi muižnieki bez jebkādas tautību izšķirības; turpretim kalvinistus un luterāņus atzina par ķeceriem bez tiesībām tikt kaut kādos amatos. Tātad leišu muižnieki Vidzemē tiesībās tika pielīdzināti poļu muižniekiem, bet luterticīgie vācu muižnieki bija nobīdīti pie malas. Pāvests Klements VIII apsveica šādu Sigismunda III politiku un izteica cerību, ka turpmāk neviens ķeceris vairs neatradīsoties valsts dienestā. Bet poļu un leišu katolticīgie muižnieki tikoja arī pēc vācu muižnieku rokās esošajām lēņu muižām. Lai apmierinātu viņu prasības, 1589. gadā tika anulētas tiesības paturēt muižas, kas bija izlēņotas archibīskapa Vilhelma (1539—1563), tāpat arī Ketlera un Chodkeviča pārvaldniecības laikā. Tā kā lielākā daļa Vidzemes muižnieku muižās un dzimtcilvēkos bija iedzīvojušies pilnīgi patvaļīgi, pat laupīšanas ceļā, izmantojot Livonijas sabrukumu, tad pats par sevi saprotams, ka šis lēmums sacēla ārkārtīgu uztraukumu. Vidzemes muižnieki sūtīja uz Varšavu vienu delegāciju pēc otras, bet nekādus ievērojamus panākumus tās nedeķa. Tikai vēlāk, 1598. gadā, paredzot karu ar Zviedriju, Varšava sāka solīt dažas koncesijas vācu muižniekiem. Tika izstrādāta *Ordinatio Livoniae II*, kurā bija ietverti daži mīkstinājumi par labu Vidzemes muižniekiem. Dažos gadījumos, iecelot amatpersonas, viņus tiesībās pielīdzināja dzimušiem Polijas un Lietuvas muižniekiem. Turpretim muižu turēšanas tie-

sību pārbaude turpinājās jo enerģiskāk, un ļoti daudz vācu muižnieku zaudēja savas muižas Vidzemē.

Vidzemē palika spēkā agrākais iedalījums 3 apriņķos jeb iecirkņos, ko tagad nosauca par vaivadijām. Agrākos prezidentus tagad nosauca par vaivadiem un tiem iecēla paligus — kastelanus (piļu pārvaldniekus), kas pārzināja vietējos bruņotos spēkus. Lielākā no tām bija Cēsu vaivadija: tanī ietilpa teritorija starp Gauju un Daugavu līdz Daugavpilij, Ludzai un tālāk līdz toreizējai Maskavas valsts robežai. Tika projektēts pakļaut Cēsu vaivadam arī bijušo Kurzemes bīskapiju ar Piltenes novadu Kurzemē. Pati Cēsu vaivadija (bez Piltenes novada) bija sadalīta 16 pils novados jeb stārstijās (Hauptmannschaften):

1. Rīgas,	9. Gaujienas,
2. Daugavgrīvas,	10. Lielvārdes,
3. Kokneses,	11. Smiltenes,
4. Siguldas,	12. Raunas,
5. Cēsu,	13. Mālpils,
6. Daugavpils,	14. Skujenes,
7. Aizkraukles,	15. Viļakas,
8. Rēzeknes,	16. Ludzas.

Pernavas vaivadija izveidojās pa daļai no Latvijas teritorijā esošiem pils novadiem starp Gauju un Rīgas jūras līci, pa daļai no Dienvidigaunijas pils novadiem starp Vircezeru un Baltijas jūru, ziemeļos sniedzoties līdz pat Igaunijas zviedru daļai. Šī vaivadija dalījās 8 pils novados (stārstijās):

1. Turaīdas,	5. Vilandes,
2. Rūjienas,	6. Pernavas,
3. Krimuldas,	7. Peltsamas (Oberpāles),
4. Limbažu,	8. Helmes.

Pernavas vaivadijas administratīvais centrs bija Limbaži. Limbažu pili dzīvoja pats vaivads.

Tērbatas vaivadijā ietilpa daļa Latvijas teritorijas ziemeļos no Gaujas un Igaunijas dienvidaustrumu daļa starp Pernavas vaivadiju un Peipusa ezeru resp. līdz Maskavas valsts robežai. Tērbatas vaivadijā bija 5 pils novadi jeb stārstijas:

1. Alūksnes,	4. Vastselinas
2. Tērbatas,	(Neihauzenas),
3. Lajuses,	5. Kirumpejas.

No Tērbatas vaivadijas 5 pils novadiem tādā tikai viens — Alūksnes novads — bija latviešu apdzīvots. Šāds administratīvais iedalījums vaivadijās, kā redzams, pilnīgi ignorēja tā laika etnogrāfisko robežu starp latviešiem un igauņiem.

Lielākās stārstijās par pārvaldniekiem iecēla vienīgi poļu vai leišu resp. baltkrievu muižniekus. Par vietējo likumdošanas organu joprojām palika landtags (provinčālis conventus), kura sastāvā ietilpa 2 kārtas: bruņniecība un pilsētas (no 1566. g.). Bruņinieki un muižnieki landtagā piedalījās visi personīgi, bet lielākās pilsētas sūtīja savus pārstāvjus: Rīga — 2, pārējās pilsētas, proti, Tērbata un Pernava — pa 1 delegatam. Landtags ievēlēja landmaršālu, kas vadīja landtaga sēdes, bez tam arī tiesnešus un citas amatpersonas, ja tās neiecēla Polijas vai Lietuvas valdība. Polijas seimā Vidzemi pārstāvēja 6 delegāti, no kuriem 2 bija vācu, 2 poļu un 2 leišu vai baltkrievu tautības. Karalim piederēja tiesība iecelt visus vietējos augstākos ierēdņus, tāpat tiesība izlēnot valsts pils un muižas. Karalis arī rūpējās par Polijas seima pieņemto noteikumu realizēšanu, par cik tie attiecās uz Pārdaugavas hercogisti. Parasti Polijas karaļa vārdā

rīkojās viņa iecelti administratori ar ļoti plašām pilnvarām.

Katrā distriktā jeb vaivadijā pastāvēja zemes tiesa (Landgericht). Tās lēmumus civillietās varēja pārsūdzēt administratoram vai pašam karalim. Zemes tiesas locekļus poļu laikos iecēla karalis no vietējo muižnieku landtagā izraudzītiem kandidātiem. Zemākais tiesas un administrācijas (policijas) ierēdnis, kā agrāk, bija arkla tiesnesis (Hakenrichter), ko ievēlēja paši muižnieki, un stārasts kroņa pils novados. Stefans Batorijs pēc poļu tiesas parauga nodibināja vēl 5 pilstiesas (Schlossgerichte): Rīgā, Cēsis, Tērbatā, Limbažos un Daugavpilī, kas bija pirmā instance kriminallietās (dedzināšana, laupīšana utt.) un dažās civillietās. Par pilstiesu darbību nekādas noteiktas licības nav uzglabājušās; ir tikai zināms, ka pilstiesas sāka noturēt Rīgas un Tērbatas stārasti, un pieņemams, ka tās sāka darbu arī citos galvenos pārvaldes centros.

Lietuvā XVI gs. beigās darbojās vēl t. s. kopas tiesas, kas pieminētas Lietuvas statuta XI daļas 26. artikulā un XIV daļas 9. artikulā. «Kopās» sanāca zemnieki, bajāri un šlachta no 1 jūdži plašas apkaimes, lai noskaidrotu un izmeklētu kriminalnoziegumus — zādzības, slepkavības u. c. «Kopas» varēja pieņemt attiecīgus lēmumus, piespriest vainīgajiem sodus utt. Kopas tiesas kā pēc sava sastāva, tā arī pēc kompetences bija galvenokārt zemnieku tiesas. (Н. Горбачевский, Словарь древнего актового языка сев.-зап. края и царства польского, Вильно 1874, 185.—186. lpp.).

Par šādu kopas tiesu pastāvēšanu Vidzemē leišu un poļu laikos trūkst tiešu norādījumu, bet Latgalē tās konstatējamās vēl XVIII gs. otrā pusē.

6. MUIŽU SAIMNIECĪBA UN ZEMNIEKU STĀVOKLIS XVI GS. BEIGĀS

Stārastijas jeb pils novadi bija ne tikai administratīvas, bet arī saimnieciskas vienības. Stārasti pārzināja savā pils novadā esošo kroņa muižu ieņēmumus un izdevumus, iesniedzot ik gadus par tiem norēķinus valdībai. Atalgojumam stārasti saņēma vienu trešdaļu no visiem sava novada kroņa muižu ienākumiem. Noslēpjot īsto ienākumu, viņi piesavinājās sev pat divas trešdaļas un vairāk. Tāpēc stārastu gadskārtējiem iesniegumiem valdība nevarēja pilnīgi ticēt. Kontrolei pēc poļu valdības rīkojuma, sākot ar 1582. gadu, Vidzemē darbojās revīzijas komisijas, kas sastādīja pils novadu un kroņa muižu zemes kadastrus, lai ikvienas muižas ienesīgumu noteiktu iespējami precīzāk. Šo revīziju materiāli un stārastu norēķini, lai cik tie būtu nepilnīgi un pat apzinīgi viltoti, ir vienīgais avots, kas apgaismo Vidzemes agraros apstākļus pēc Livonijas kara. Diemžēl, tie aprobežojas vienīgi ar kroņa muižu zemnieku stāvokļa raksturošanu un līdz šim vēl ļoti maz darīts šo materiālu pētīšanai. Kā vērtīgu pasākumu var minēt tikai krievu vēsturnieka Dovnar-Zapolska apcerējumu par zemes reformas vēsturi no 1580. līdz 1592. gadam (М. В. Довнар-Запольский, К истории поземельной реформы в Ливонии в 1580—1592 гг. — Труды X археологического съезда в Риге 1878 г., т. III, Москва 1900).

Latviešu vēsturnieks J. Bērziņš uz Varšavas archiva materiālu studiju pamata mēģinājis raksturot Ērgļu un Turaidas pils saimniecību XVI gadsimta 80-ajos gados (Valsts archiva raksti, serija B — Pētījumi, I, Rīgā 1935, 3.—55. lpp.).

Katrā stārastijā bez pašas pils kā administratīvā un saimnieciskā centra ietilpa vēl vairākas kroņa muižas un pie tām piederošās zemnieku mājas. Ikvienas tādas mui-

žas zeme dalījās divās daļās — muižas un zemnieku zemē. Zemnieki apstrādāja ne tikai savu zemi, bet kļaušu veidā arī muižas laukus; bez tam zemnieki maksāja muižai vēl nodevas naudā un graudā.

Ērgļu stārastijā kopā ar pašas pils muižas saimniecību ietilpa vēl trīs kroņa muižas un 81 zemnieku māja. Zemnieku mājas bija apvienotas pagastos kā atsevišķās nodevu vienībās. Pie lielākām muižām pastāvēja vairāki pagasti, bet nelielās muižās pagasta robežas parasti sakrita ar muižas novadu. Tā Kokneses stārastijā bija trīs kroņa muižas un septiņi pagasti, pavisam ar 150 zemnieku mājām.

Kroņa muižu un stārastiju galvenie ieņēmumi bija atkarīgi no ražas lieluma muižas laukos, resp. no zemnieku kļaušu darba. Parasti ieņēmumus centās palielināt, paplašinot sējas platību muižās un palielinot zemnieku kļaušu dienu skaitu. Pēc M. Dovnar-Zapoļska aprēķina Kokneses stārastija 1590. gadā ieņēma no muižas laukiem 2212 zlotu un 3 grašus, bet zemnieku naudas un naturalās nodevas deva tikai 851 zlotu 25 grašus. Tātad Kokneses stārastijas kopējā ienākumā (3063 zloti 28 graši) kļaušu darba vērtība bija 72%, bet nodevu vērtība — 28%. No katra zemnieku zemes arkla kļaušu darba veidā muiža ieguva 22 zlotus, bet naudas un naturalās nodevas no katra arkla vērtētas ne augstāk par 12 zlotiem (pēc A. Švābes aprēķina «Pagasta vēsturē», I, 208. lpp.). No tā izriet, ka poļu valdību un stārastus interesēja tieši kļaušu darba palielināšana.

Livonijas kara laikā zemnieku saimniecības bija stipri paputinātas. 1582. gada zemes revīzijā noskaidrojies, ka Turaidas pils novadā tukšas zemes vidēji bijis 22,57%. Vismazāk neapdzīvotas zemes bijis Vidrižu pagastā (1,23%), visvairāk — Kurglas pagastā (36,36%) (J. Bērziņš, op. cit., 32. lpp.). Visos pagastos bija jūtams darba

lopu trūkums. Tā, piemēram, 1582. gadā Vidrižu pagastā 14 saimniecībās nav bijis neviena zirga, ne vērša, 14 saimniecībās pa vienam zirgam, 6 saimniecībās — pa divi un tikai vienā saimniecībā bijuši trīs zirgi. Visās Turaidas stārastijas kroņa muižās 1582. gadā bez darba lopiem bija palikušas 43 saimniecības; pa vienam zirgam bija 34 zemnieku mājās, divi zirgi — 15 saimniecībās, 3 zirgi — tikai vienā saimniecībā (4 saimniecībās, kas piederēja vagariem u. c., darba lopu skaits nav uzrādīts). XVI gs. 80-ajos gados kļaušu darba lielumu noteica nevis pēc zemes platības, bet pēc darba lopu skaita zemnieku mājās. Tā, piemēram, Ērgļu un Turaidas pils novadu kroņa muižās no zemnieku mājām, kam bija divi darba lopi, prasīja cauru gadu vienu kļaušinieku ar zirgu vai vērši; kam bija tikai viens darba lops — arī deva vienu kļaušinieku cauru gadu, tikai vienu nedēļu ar zirgu vai vērši, otru — kājinieku. Tātad iznāca, ka katru nedēļu muižas darbos atradās puse no zemnieku saimniecībās esošo darba lopu skaita un viens cilvēks no katras mājas (turpat. 9. un 38. lpp.). Darba lopu skaitam zemnieku saimniecībās pieaugot, nekavējoties tika paaugstinātas arī kļaušas atbilstošā proporcijā.

Tanī pašā laikā vērojama tieksme visādiem līdzekļiem padarīt kļaušu darbu intensīvāku. Pēc J. Bērziņa aprēķina Turaidas pils novada kroņa muižās 1583. gadā ar katru zemniekam piederošo darba lopu apstrādāja 11 pūrvietu muižas lauku, bet jau 1586. gadā gandrīz 15 pūrvietu. Pārreķinot uz katru gaitnieku, kas diendienā gāja muižas kļaušās, 1583. gadā tika apstrādātas nepilnas 4 pūrvietas, bet 1586. gadā apmēram 5 pūrvietas muižas lauku (turpat, 40. lpp.).

Kaut gan stārastiju un valdības ienākumos naudas un naturalo nodevu nozīme, salīdzinot ar kļaušām, bija samērā neliela, nodevu maksātājiem zemniekiem tās bija

smaga nasta. Nauda bija vienīgā nodeva, ko zemnieki maksāja samērā ar arklu skaitu; bet labības nodevas (rudzi, mieži, kvieši, auzas, zirņi) noteica pēc ikreizējās ražas lieluma (apmēram 25%, t. i., agrākās desmitās tiesas vietā ņēma caurmērā ceturto daļu). Muižu pārvaldnieki, aprēķinot labības nodevas, rīkojās ļoti patvaļīgi un nereti atstāja zemniekus bez maizes un sēklas. Tā, piemēram, Raunas novada Drustu vakas zemnieki 1601. gadā sūdzējās zviedru arklu revīzijas komisijai, ka poļu laikos labības desmitā tiesa viņiem ņemta tik cietirdīgi, ka nabaga zemniekiem neesot palicis pāri nekas vairāk kā salmi un pelavas (A. Schwabe, Die älteste schwedische Landrevision Livlands (1601), LU Raksti II, Nr. 3, Rīgā 1933, 513. lpp.).

Naudas nodevu ņēma no arkla resp. tā daļas, un tā nebija visur vienāda. Sākot ar 1586. gadu, Turaidas novadā no viena arkla visumā bija jāmaksā 30 grašu vai 1 zlots poļu naudā; Kokneses zemnieki turpretim maksāja 2 zlotus, bet Vilandes pils novada ļaudis — no 7 līdz 30 grašiem (M. V. Dovnar-Zapolskis, op. cit., 18. lpp.). Naudu zemnieki ieguva galvenā kārtā, pārdodot linus. Bez naudas nodevas viņiem bija jādod muižai arī lini. Linu nodevu tāpat aprēķināja no arkla un tā daļām. Linu nodevas normu centās palielināt: tā 1582. gadā Turaidas novada kroņa muižu zemnieki no arkla deva muižai 8 mārciņas linu, bet 1584. gadā — jau 10 mārciņu (J. Bērziņš, op. cit., 47. lpp.).

Citas, mazākās nodevas, piemēram, sienu un vistas, ņēma no katras zemnieku saimniecības, neatkarīgi no lieluma. Turaidas pils novada zemnieki 1585. gadā deva muižai no ikvienas mājas vienu vezumu siena un 5 vistas. Kokneses stārastijā zemniekiem bija jādod ik no mājas 2 tītari, ko varēja atvietot ar 6 grašiem naudā. Siena

nodeva šīnī pils novadā bija 1 vezums no mājas (M. V. Dovnar-Zapolskis, op. cit., 18. lpp.).

Asins desmito tiesu, ko zemnieki deva pēc viņiem piederošo lopu skaita, prasīja arī poļu laikos. Par nodevas vienību uzskatīja pagastu, kaut zemnieku māju skaits pagastos bija ļoti dažāds. Pagasti deva muižai noteiktu aunu, jēru, liellopu vai barotu cūku skaitu. Dažreiz lopus atvietoja ar gaļu vai naudu. Turaidas pils novadā 1585. gadā no kroņa muižu pagastiem šādā veidā dabūja 54 aunus, 3 govīs un 4 veprus.

Pagasti kā nodevu vienības XVI gs. beigās sāka zaudēt savu agrāko nozīmi, tāpēc daudzās vietās lopu nodevas sāka aprēķināt pēc zemnieku saimniecību skaita. Pēc 1590. gada noteikumiem kroņa muižu zemnieki Ērgļu pils novadā deva no katras saimniecības gadā 1 aunu un no katra pagasta 1 govi. Bet arī te izņēmums bija Talkas muižas zemnieki, kas no pēdējās nodevas bija atbrīvoti (J. Bērziņš, op. cit., 9. lpp.). Limbažu pils novadā pagastam bija uzlikts pienākums trīs reizes gadā dot naktsmāju stārastam un viņu pamieļot, kad tas brauca ievākt nodevas (M. V. Dovnar-Zapolskis, op. cit., 20. lpp.). Tomēr jāatzīst, ka Limbažu pils novads un daži citi šīnī gadījumā ir drīzāk izņēmums nekā vispārēja parādība, jo poļu valdība pamazām likvidēja pagastu kā aplikšanas vienību un neprasīja no pagastiem viduslaikos parastās «naktsmājas un mielastus» valdības pārstāvjiem: Pati nodeva, kā aizrāda A. Švābe, palika, tikai to pārvērtā naudā vai arī lopu nodevā, ko aprēķināja un uzlika individualām zemnieku saimniecībām kā nodevu vienībām. «Šis process poļu laikos vēl nebija beidzies, bet gan jau sagatavojis pamatu galīgai zemes nodokļu reformai, kura notika zviedru laikos» (A. Švābe, Pagasta vēsture, I, 30. lpp.). A. Švābe nesaprot pagasta nozīmi viduslaikos un atzīst to tikai par nodevu vienību; tāpēc viņš vien-

pusīgi un līdz ar to arī nepareizi novērtē pagasta likvidācijas vēsturisko nozīmi. Pagasts vēsturiski attīstījās no pirmatnējās kopienas sabiedrības vienības — markas. Viduslaikos pagasts apvienoja zemniekus ne tikai kā nodokļu un nodevu maksātājus; pagastam piederēja arī tiesas un citas pašvaldības funkcijas. Pagasts apvienoja zemniekus kopējai cīņai pret feodaļiem un palīdzēja aizstāvēt zemnieku šķiras intereses pret muižnieku patvaļu. Tāpēc XVI gs. otrā pusē pagasts izrādījās par traucēkli dzimtbūtnieciskās verdzības tālākai izveidošanai, un to sāka iznīcināt, lai nodrošinātu muižniekiem neaprobežotu varu pār zemniekiem.

Pils novada pārvaldnieka jeb stārasta amats poļu laikos bija viens no ienesīgākiem. Stārasti piesavinājās lielāko daļu kroņa muižu ienākumu un līdz ar to samazināja valsts ieņēmumus. Valsts ieņēmumi samazinājās arī tāpēc, ka stārasti un citi kroņa muižu administrācijas pārstāvji, patvaļīgi rīkojoties, noveda zemniekus galīgā nabadzībā un veicināja zemnieku bēgulošanu. Zemnieku pamestās kroņa muižas palika bez darba spēka un nedeļa valstij nekāda ieņēmuma. Tā, piemēram, Ērgļu pils novada saimniecība pēc 1589. gada norēķina sešu gadu laikā nebija devusi nekādu peļņu, bet noslēdzās ar 386 zlotu 5 grašu zaudējumu kronim. Pie tam vēl valdībai nācās atlīdzināt stārastam 233 zlotus, ko viņš bija izdevis no saviem līdzekļiem pils labošanai. Šādas saimniekošanas metodes gala iznākamā zemnieki kļuva arvien nabadzīgāki un valsts zaudēja savus ieņēmumus, turpretim stārasti un citi administrācijas pārstāvji iedzīvojās lielā bagātībā.

Sigismunda II Augusta laikā Polija mēģināja realizēt zemes reformu, lai pavairotu kroņa muižu ienākumus. Likumdošanas kārtībā raudzīja ierobežot administrācijas patvaļu. Lai kaut cik nodrošinātu zemnieku stāvokli kroņa

muižās, mēģināja regulēt nodevas un kļaušas. Līdz šim vēl nav noskaidrots, kādā apjomā šī zemes reforma ietekmēja poļu valdības agraro politiku Vidzemē. Kā jau minēts, Stefans Batorijs izteicies, ka vajagot nodrošināt zemnieku stāvokli arī Vidzemē. Tāda «zemnieku mīlestība» izskaidrojama ne jau ar karaļa labo sirdi, bet ar vēlēšanos nodrošināt valstij ieņēmumus. Aiz tādiem pašiem motīviem arī Sigismunda III laikā mēģināja noteikt kroņa muižu zemnieku nodevu un kļaušu lielumu. Protams, šiem noteikumiem nebija nekā kopēja ar cenšanos uzlabot zemnieku stāvokli. Taisni otrādi: zemnieku kļaušas ar katru gadu tika palielinātas. Pavairoja arī zemnieku nodevas. Tā 1589. un 1590. gadā Vidzemes zemnieku nodevu norma, salīdzinot ar iepriekšējiem gadiem, bija jūtami palielināta. Piemēram, Talkas muižas zemniekiem agrāk no katra arkla vajadzēja maksāt naudā 18 grašu, pēc 1590. gada ordinācijas turpretim 36 grašus. Tāpat tika palielinātas rudzu, miežu, auzu, linu un citas nodevas (J. Bērziņš, op. cit., 9. lpp.).

Poļu revīziju laikā Vidzemes zemnieki nebija viengabala masa. Bez saimniekiem un viņu ģimeņu locekļiem bija vēl kalpi un dažādi vaļenieki, kas dzīvoja zemnieku mājās. Tā kā viņi nebija personīgi saistīti ar kļaušu darbu un nodevu aprēķiniem muižas labā, poļu revīzijas komisijas tos nemaz neievēroja un nesniedz par viņiem nekādas ziņas. Līdzās saimniekiem, kuru zeme aprēķināta arklos vai arkla daļās, revīzijas materialos uzskaitīti vēl iebūvieši un zvejnieki. Parasti iebūviešu un zvejnieku apstrādātā zeme nebija liela un netika vērtēta arklos. Arī viņu skaits, salīdzinot ar saimniekiem-arkla zemniekiem, nebija nekāds lielais. Pēc J. Bērziņa aprēķina Vidrižu pagastā līdzās 49 saimniekiem minēti 4 iebūvieši, Kurglas pagastā — 13 saimnieku un 3 iebūvieši, bet Juglas pagastā — 25 saimnieki un 4 iebūvieši (J. Bērziņš, op.

cit., 18.—19. lpp.). A. Švābe, pamatojoties uz zviedru 1601. g. revīzijas materiāliem, 31 novadā (Vidzemes latviešu daļā) saskaitījis 3278 saimniecības, kuru lielums aprēķināts arklos, un tikai 103 iebūviešus (Latvijas Universitātes Raksti, Tautsaimn. un ties. zin. fak. serija, II, Rīgā 1933, 348. lpp.). Jūrmalas novados un gar Daugavu zvejnieku skaits, protams, bija prāvāks, bet pārējos Vidzemes novados arī viņu skaits nebija liels; piemēram, Turaidas pils novadā 1582.—1584. g. minēti 8 zvejnieki.

Iebūvieši un zvejnieki nebija atbrīvoti no muižas klaushām; viņi gāja muižas darbos siena un labības plaujas laikā pa 2 dienām nedēļā (Turaidas pils novadā). Klausu dienās uzturu viņiem deva muiža (J. Bērziņš, op. cit., 39. lpp.). Līdzīgi iebūviešiem tādas pašas klausas pildīja zvejnieki. Nodevas muižai iebūvieši deva no rudziem, miežiem un auzām. Zvejnieki labības nodevas atvietoja ar zivīm.

Izcils stāvoklis starp zemniekiem joprojām bija leimaņiem jeb bajāriem. Poļu revīzijās tie pieminēti vai visos pils novados, kaut gan vispār viņu skaits nav liels. Leimaņu saimniecības vērtētas arklos līdzīgi pārējām zemnieku saimniecībām. Parasti leimaņu saimniecības ir daudz lielākas nekā vidusmēra zemnieku saimniecības. Piemēram, XVI gadsimta 80-ajos gados Salaspils un Ikšķiles novados uzskaitīti 7 leimaņi ar 2—5 arkliem lielām saimniecībām. Citos Vidzemes novados leimaņu skaits nav tik prāvs, un viņu saimniecību lielums ir $\frac{1}{2}$ —2 arkli. Leimaņi bija atbrīvoti no parastajām zemnieku klausām un nodevām. Kara laikā viņi piedalījās kara gaitās kā viegli apbruņoti jātnieki. Miera laikā leimaņiem uzlika vēstnešu pienākumus.

Livonijas karā leimaņi zaudēja savu agrāko nozīmi, un XVI gs. beigās viņu stāvoklis ievērojami pasliktinājās. Daudzus no viņiem poļu revīzijas komisijas ieskaitīja vien-

kāršos zemniekos, uzliekot parastās kļaušas un nodevas. Tā, piemēram, Zasa muižā (Turaidas pils novadā) minēts Jaks Leimanis kā vienkāršs zemnieks. Viņa pienākums — izvadāt vēstules — bija uzlikts diviem citiem zemniekiem, kas par to bija atbrīvoti no kļaušu darbiem. Bet tanī pašā Turaidas pils novadā minēti vēl divi leimaņi — Kampe ar pusotra arkla zemes un Mārtiņš Leimanis ar 2 arkus lielu saimniecību. Revīzijas laikā (1582. g.) abi viņi atbrīvoti no kļaušām un nodevām; kā agrāk, viņu vienīgais pienākums bija kalpot par ziņnešiem. «Viņi vēl stāv ārpus kļaušinieku sabiedrības, kaut gan dzīvo uz kļaušinieku zemes. Leimaņi pilda tikai savus ziņneša pienākumus: brauc ar vēstulēm turp, kurp viņus sūta» (J. Bērziņš, op. cit., 41. lpp.). Bet tanī pašā laikā vērojama poļu valdības un pils novadu pārvaldnieku cenšanās atvietot kroņa muižās «samērā dārgo leimaņu darbu ar lētāko zemnieku kļaušinieku darbu», atņemot leimaņiem viņu īpašās tiesības (turpat, 35. lpp.).

Muižu saimniecībai attīstoties, radās vajadzība pēc darba dalīšanas. No dzimtcilvēkiem izvirzījās dažādi amatnieki, kas ar savu darbu un ražojumiem atvietoja viņiem parastos zemnieku kļaušu darbus muižas laukos. Piemēram, Talkas muižā (Ērgļu pils novadā) minēts viens amatnieks — kalējs. Viņa saimniecība nav vērtēta arklos, jo viņš bija atbrīvots no kļaušām un nodevām; to vietā viņš strādāja muižai savus amata darbus (turpat, 10 lpp.).

Turaidas pils novadā XVI gs. 80-ajos gados sastopami vairāki zemnieki-amatnieki, kas atbrīvoti no kļaušām. Piemēram, Vidrižu pagastā 1582.—1584. gada stārasta norēķinos nosaukts Toms Mucinieks, kas parasto kļaušu vietā taisīja muižai mucas. 1585. gadā viņu atvietoja mucinieka amatā cits zemnieks (Annuss Podike), kas līdz tam pildīja parastās kļaušas; tagad to no kļaušām atbrīvo.

Beitiņu pagastā līdz 1584. gadam parastās zemnieku kļaušas un nodevas pildīja Matīss Brūvers, bet kopš 1585. gada viņš strādā muižai kā aldaris (turpat, 36.—37. lpp.). Pēc sava tiesiskā stāvokļa tādi amatnieki uzskatāmi par vienkāršiem zemniekiem, kam muiža pēc savas vajadzības un vēlēšanās apmainīja arāja kļaušas pret amatnieka kļaušām. Amatnieki-zemnieki parasti deva muižai labības un citas nodevas līdzīgi pārējiem arkla zemniekiem atkarībā no saimniecības lieluma, bet strādājot muižai savus amata darbus, viņi saņēma no muižas uzturu (turpat, 52. lpp.).

Poļu laikos atrodam arī brīvus amatniekus, kas pēc līguma strādāja kroņa muižās. Par atalgojumu viņiem nodeva lietošanā zemnieku mājas. Piemēram, Beitiņu pagastā (Turaidas novadā) 1582. gadā dzīvoja 4 amatnieki: 1) namdaris (2 arklu saimniecība), 2) galdnieks (2¼ arkla saimniecība), 3) stiklinieks (2 arkli) un 4) mūrnieks (1 arkls). Pēdējais bija salīgts muižas darbā uz vienu gadu. Mūrnieka zemes apstrādāšanai muiža deva vienu zemnieku-kļaušinieku. Arī pārējie amatnieku meistari uzturējās muižā tikai dažus gadus. Parasti viņus atlaida, kad kāds no vietējiem dzimtcilvēkiem bija iemācījies attiecīgo amatu (turpat, 27.—29. lpp.). Turaidas stārasta aprēķinos minēts viens no tādiem līgtiem amatniekiem, kas no savas saimniecības deva muižai vienu aunu gadā (turpat, 41. lpp.). Parasti gan tādi amatnieki bija atbrīvoti no visām nodevām, kaut gan bija arī gadījumi, kad brīviem amatnieku meistariem no savām saimniecībām tāpat bija jādod muižai labības (rudzu, miežu, auzu) nodevas (turpat, 48. lpp.).

Poļu laikos bija paredzēts, ka katrā stārastijā pie pils vai galvenās muižas uzturami tā saucamie kalpi (sluszki abo mieszczanki, hortulani sub castro). Pie Ērgļu pils tādu kalpu bija deviņi. Dažreiz tie piedalījās arī muižas lauku apstrādāšanā, bet parastais viņu pienākums bija kalpot

par ziņnešiem. Pēc J. Bērziņa domām, «kalpi pie pilīm saplūda ar ceļu bajāru šķiru, kuri miera laikā arī pildīja ziņnešu pienākumus. Viena daļa no šīs bajāru šķiras bija panīkušie muižnieki, otra — bagātākie zemnieki. Viņi dabūja zemi, par kuru klausās negāja. Ja nebija dienesta gaitu, viņi no savas zemes maksāja «osadu», ko varētu tulkot ar pazīstamo vārdu «leida» (turpat, 10. lpp.). Minētie Ērgļu pils deviņi kalpi kopā deva nodevās 9 aunus, 45 vistas un 7 zlotus 15 grašu naudā. Viņu lietošanā bija nelieli zemes gabaliņi, tāpēc viņus pieskaitīja t. s. hortulaniem. Starp tādiem hortulaniem, kas dzīvoja pils tuvumā, bija sastopami arī amatnieki. Visi viņi pēc sava sabiedriskā stāvokļa pieskaitāmi muižas ļaudīm, kas krasi nošķīrās no zemnieku masas.

Pils novada saimniecību pārvaldīja īpaša administrācija ar stārastu priekšgalā. Tās galvenās personas bija stārasts un stārasta palīgs, kas pārzināja kroņa muižu saimniecību, pils vārtnieks — portorius jeb portulanus, klētnieks, pavārs, rījnīks un saimniecības uzraugi blakus muižās («folvarkos»). Visi viņi saņēma atalgojumu no kroņa ienākuma daļas stārastijās. Kroņa muižu pārvaldes aparata atalgošana naudā un naturā bija viens no lielākiem izdevumu posteņiem stārastiju budžetā. Bez tam vēl no saimniekiem tika iecelti vagari un to palīgi, kas nesaņēma nekādu atalgojumu, bet bija atbrīvoti no klausām un nodevām. Nereti par vagara palīgiem uz laiku iecēla nabadzībā iekritušus saimniekus, lai uz citu zemnieku rēķina viņi uzlabotu savas saimniecības un turpmāk varētu muižai kārtīgi pildīt klausas un dot nodevas. Protams, arī augstākie administrācijas pārstāvji izmantoja savu stāvokli, lai nelikumīgā kārtā palielinātu savus ienākumus uz zemnieku rēķina.

Avotu trūkuma dēļ daudz grūtāk noskaidrojama privāto muižu saimniecība un to zemnieku dzīves apstākļi XVI un

XVII gadsimtu mijā. Vienīgais izņēmums ir Heinricha Tizenhauzena saimniecības grāmatu publikācija no 1553. līdz 1618. gadam, kas daļai izdota kopā ar Tizenhauzenu dzimtas ģenealoģiskiem dokumentiem 1890. gadā: «Des Bannerherrn Heinrich von Tiesenhausen des Älteren von Berson ausgewählte Schriften und Aufzeichnungen, hrsg. im Auftrage der Gräfin Marie von Przezdziecka, 1890». Ar vērtīgiem papildinājumiem tā no jauna izdota kā «Vidzemes saimniecības vēstures avoti 1553.—1618. g.» (Latvijas vēstures avoti, VI, Rīgā). Tizenhauzeni, tāpat kā Rozeni un Ungerni, bija vieni no vislielākajiem Vidzemes feodaļiem, tāpēc publicētie dokumenti raksturo vienīgi šo lielo feodaļu saimniekošanas metodes, bet nedod ieskatu par vidējo un mazo muižu saimniecību un agrārām attiecībām.

Heinricham Tizenhauzenam 1553. gadā piederēja $198\frac{7}{10}$ arkla jeb 54.548 pūrvietas (meži un cita lauksaimniecībai nederīgā zeme šinī platībā neietilpa). Visās Tizenhauzena muižās muižas lauki bija atdalīti no zemnieku zemes. Salīdzinot ar zemnieku zemi, tie nebija pārāk plaši. Visu muižas lauku kopplatība bija $35\frac{7}{8}$ arkla, turpretim zemnieku lietošanā bija $157\frac{9}{10}$ arkla; pārējie 5 arkli bija leimaņu zeme. Jāsaka tomēr, ka minētie skaitļi raksturo muižas lauku un zemnieku zemes attiecības līdz Livonijas karam. Pēc kara Tizenhauzens visās savās muižās apstrādāja ne tikai agrākos muižu laukus, bet arī krietnu daļu zemnieku tīrumu, kas kara laikā bija pamesti. Visa lielā saimniecības sistēma balstījās uz klaušu darbu, kas Tizenhauzenam nodrošināja viņa galvenos ienākumus. Zemnieku naturalām nodevām un naudas maksājumiem bijaniecīgs svars, salīdzinot ar iekulto labību no muižas laukiem. Tā Bērzaunes muižā 1562. gadā no muižas laukiem bija iekulti 909 pūri rudzu, 895 pūri miežu, 210 pūru auzu, 32 pūri kviešu; ar attiecīgām zemnieku labības no-

devām dabūti: 84 pūri rudzu, 180 pūru miežu, 171 pūrs auzu un neviena pūra kviešu. Tāds pats samērs starp ienākumiem no muižas laukiem un zemnieku nodevām vērojams Mārcienā: 493 pūri rudzu no muižas laukiem un 40 pūru rudzu no zemnieku nodevām; no muižas laukiem miežu iekults 464 pūri, bet zemnieku nodevas devušas 103 pūrus; auzu no muižas laukiem iegūts 196 pūri, no zemnieku nodevām — 90 pūru.

Liekas dīvaini, ka tas pats Heinrichs Tizenhauzens, kas savās saimniecības grāmatās rūpīgi pieraksta katru iepemto un izdoto grasi, klusē par kļaušu darbu lielumu un kļaušu dienu skaitu, kas bija uzliktas viņa zemniekiem. Tas izskaidrojams vienīgi ar to, ka dzimtcilvēku darba spēks pašam muižniekam neprasīja nekādus izdevumus. A. Švābe domā, ka Tizenhauzena muižās «zemniekiem visumā bija jādod darbinieki pēc tām pašām kļaušu normām kā kroņa muižās» (turpat, XIX lpp.). A. Švābes hipoteze tomēr nav visai pārliecinoša, jo kroņa muižās kļaušu normas noteica valdība, kas centās piespiest muižu pārvaldniekus tās kaut cik ievērot; turpretim Tizenhauzena privatās muižās kļaušu lielums bija atkarīgs no paša muižnieka vēlēšanās un zemnieku spējām tās pildīt. Tikai vienā gadījumā kļaušas atkarīgas no mājas lieluma. Vestienas 1595. gada vaku grāmatā atzīmēts, ka pusarkla saimniekam bija jādod divi gaitnieki: īstenieks ar zirgu visu gadu un t. s. otrinieks bez zirga — no Jurgiem līdz Miķeļiem. Turpretim otrs piemērs liecina, ka kļaušas prasīja neatkarīgi no mājas lieluma: Talkas muižīņā zemniekiem neatkarīgi no arklu skaita bija jādod muižai cauru gadu viens īstenieks, bez tam lūdumu līšanai un zvejai katru otro nedēļu viens otrinieks (turpat, 222. lpp.). Tās pašas muižīņas zemniekiem bez tādām kārtējām kļaušām vēl bija jādod no katras zemnieku mājas divi talcinieki rudzu un vasarāja pļaujas laikā.

Ikvienam bija arī jāsūta trīsreiz ziemā pa vezumniēkam muižas labības aizvešanai uz Rīgu. Tāpat zemnieku pieņēmums bija apgādāt muižu ar malku, balķiem un citiem būvmateriāliem.

A. Švābe atzīst, ka «Tizenhauzena zemnieku naturālās nodevas nebija augstākas nekā kroņa laudim; šķiet pat, ka tās bija vieglākas, jo plašajā kunga tiesas kataloģā ir vairāki lēti un pat cenas ziņā mazvērtīgi «tiesas gabali»: virves, maisi, valgi, spaiņi, garkūļa salmi, zaķi» (turpat, XXI lpp.). A. Švābes optimismam šinī gadījumā nevar piekrist, jo minētie «mazvērtīgie» valgi, maisi un citas nodevas liecina tieši pretējo — muižnieku cenšanos apgādāt savai saimniecībai visu nepieciešamo uz zemnieku rēķina, nesamazinot tiem ne labības, ne naudas nodevas.

Bez parastajām labības un citām naturālām nodevām Tizenhauzena zemniekiem bija jāmaksā no katra arkla ✓ 4 markas pagasta jeb vakas naudas un 1 marka kara zirga naudas. No katra precēta vīrieša galvas bija maksājami 7—8 šķiliņi metekļa un 6—8 šķiliņi veltes naudas — personīgi nodokļi jeb galvas nauda par labu muižniekam. Tizenhauzena ienākumi no vakas naudām (pagasta, metekļa un veltīm) ar katru gadu pavairojās. Tā Bērzaunes muižā 1584. gadā bija ieņemtas kopā 112 markas, bet 1592. gadā — jau 170,5 markas. Mārcienas muižā attiecīgos gados zemnieki samaksājuši Tizenhauzenam 38,5 un 106,5 markas. Tendence palielināt zemnieku ekspluatāciju visspilgtāk izpaudās muižas lauku paplašināšanā. Bērzaunes un Mārcienas muižas laukos 1583. gadā bija izsēts tikai 201 pūrs, bet 1592. gadā — jau 660 pūru labības; tātad 10 gadu laikā pieaugums par 230% (turpat, XXIII—XXIV lpp.).

Tizenhauzens savu muižu saimniecībā iegūto labību centās pēc iespējas pārdot vai nu iekšzemes tirgū, vai arī sūtīja uz Rīgu eksportam. 1592. gadā Bērzaunes muižā

bija ievākti 1302 pūri rudzu, no kuriem 924 pūri tika pārdoti; no palikušajiem 378 pūriem sēklai tika atstāti 162 pūri, mācītājam atbērti 30 pūru, zemniekiem aizdoti 5 pūri un pašā muižā tāpat patērēti pāri palikušie 173 pūri. Tanī pašā gadā Bērzaunes muižas kopējais miežu ieguvums aprēķināts 1248 pūri; no tiem pārdoti 456 pūri un 744 pūri izlietoti iesalam. Lielāko daļu iesala pārdeva Rīgā, bet pārējo izlietoja alus darīšanai, ko pārdeva vietējos krogos. Tikai 29 pūri miežu tika patērēti muižā.)

Mārcienas muižā 1592. gadā rudzu iegūts 633 pūri; no tiem 360 pūru pārdoti, sēklai izlietoti 113 pūru, no atlikušajiem tikai 18 pūru patērēti muižas kalpotāju un talcnieku vajadzībām. Mārcienas muižas miežu ieguvums 1592. gadā bijis 633 pūri; no tiem 384 pūri pārdoti tirgū un 96 pūri patērēti iesalam; no atlikušajiem 183 pūriem sēklai atbērti 107 pūri un barībai patērēti 15 pūru.

Citētie skaitļi liecina, ka XVI gs. beigās Vidzemes muižu saimniecība jau bija zaudējusi savu agrāko naturalās saimniecības raksturu. Lauksaimniecības ražojumi bija domāti ne tik daudz pašu vajadzībām kā pārdošanai tirgū. No divām muižām (Bērzaunes un Mārcienas) Tizenhauzens 1592. gadā aprēķināja savus naudas ienākumus 9711 Rīgas markās, pie kam dažādās zemnieku naudas nomaksas kopā bija devušasniecīgu sumu — 384 markas; nomas nauda — 100 marku; pārējās 9227 markas bija ieņemtas, pārdodot lauksaimniecības ražojumus:

1295 pūri rudzu	par 4249 markām,
840 pūru miežu	„ 2340 „
674 pūri iesala	„ 1516,5 „
158 mucas alus	„ 790 „
4,5 birkavi kaņepāju	„ 180 „
56 pūri auzu	„ 84 „
11 ādu	„ 52 „
piena produktus	„ 15,5 „

Tanī pašā gadā Heinrichs Tizenhauzens pārdevis divas dzimtļaužu ģimenes par 440 markām. Saviem paša zemniekiem viņš pārdevis lopus kopsumā par 182 markām un par tirgū pārdotiem lopiem ieņēmis 150 marku.

Tizenhauzens nodarbojies arī ar tirdzniecības operacijām un 1592. gadā uzcēlis no sava paša zemniekiem medu, apiņus un kaņepājus, kopā par 96 markām. Pārdošanai zemniekiem viņš savukārt pilsētā iegādājies sāli (par 68 markām) un zviedru dzelzi (par 32,5 markām). Tāpat Heinrichs Tizenhauzens, līdzīgi citiem tā laika Vidzemes muižniekiem, nodarbojies ar augļotāja operacijām, aizdodot zemniekiem labību un lopus pret ļoti augstiem procentiem. Bet Tizenhauzena augļotāja operācijas nav aprobežojušās ar tādiem sākumiem. 1592. gadā viņš aizdevis diviem citiem muižniekiem 12.000 marku, parasti rēķinot 10% gadā. Tā 1592. gadā viņš bija saņēmis 1000 marku procentu naudas par 10.000 marku lielu kapitālu, ko agrāk bija aizdevis savam paša dēlam Johanam. Savās tirgotāja un augļotāja operacijās Tizenhauzenam ne ikreiz pietika paša kapitāla; tādos gadījumos viņš izmantoja arī Bērzaunes draudzes un nabagu fonda kapitālus. Baznīcas kapitāli, kas uzkrājās no dažādiem ziedojumiem, soda un upura naudām, maksas par bērnu kristīšanu, laulāšanu, bērnu runām un citiem zemnieku maksājumiem, bija muižnieka rīcībā, kam piederēja patronata tiesības pār baznīcu. Tādus draudžu kapitālus muižnieki uzskatīja, pēc materialu sakārtotāja izteiciena, par savu krāj- un aizdevu kasi (turpat, XVIII lpp.).

Lielie naudas ienākumi un tirdzniecības operācijas nedod tiesību uzskatīt Tizenhauzena muižu saimniecību par kapitalistisku, jo iegūto naudu viņš neizlietoja ražošanā, atalgojot darba spēku un iepērkot ražošanas līdzekļus. Šinī ziņā raksturīgi Heinricha Tizenhauzena 1592. gada izdevumi. Izdevumos minētas 505 markas, kas izmak-

sātas muižas ierēdņiem un kalpotājiem: muižkungam (250 marku), rakstvedim (130 marku), pavāram (15 marku), sulainim (10 marku) un istabas meitai (10 marku). Dažādiem amatniekiem (drēbniekam, kurpniekam, audējam, stikliniekam, ādminim, mūrniekam, zeltkalim) izmaksātas kopā 347 markas. Bez tam vēl muižas ēku remontam izdotas 18,5 markas. Toties savām personīgām un ģimenes locekļu vajadzībām Heinrichs Tizenhauzens 1592. gadā izdevis 1426 markas. Visiem šādiem izdevumiem nav nekā kopēja ar kapitalistisko ražošanas veidu. Uzkrāto naudu, kā redzējām, Heinrichs Tizenhauzens laida apgrozībā kā auglētāju kapitalu, kas, pastāvot torējām sabiedriskām attiecībām, nevarēja pārvērsties rūpnieciskā kapitālā resp. to nevarēja ieguldīt kapitalistiskā ražošanā. Pārējo atlikušo naudu Tizenhauzens izlietoja, pērkot vai nu nekustamus īpašumus, vai dārglietas sev un saviem ģimenes locekļiem.

Vidzemes zemnieku dzīves apstākļi leišu un poļu laikos izveidojās ļoti nelabvēlīgi. Pašā Polijā muižnieki jau kopš 1573. gada bija ieguvuši neaprobežotu tiesas varu pār saviem zemniekiem — varēja tos spīdzināt un pat piespīest nāves sodu, kamēr zemniekiem bija ņemta tiesība meklēt aizstāvību tiesā vai citādi, griežoties pēc palīdzības pie administrācijas orgāniem. Šinī jautājumā poļu muižnieki ļoti labi sapratās ar Livonijas vācu muižniekiem. Iznākums bija tas, ka attiecībā uz zemniekiem vietējie vācu muižnieki uz savu roku sāka piemērot dzīvē t. s. Sigismunda II Augusta privilēģiju, kaut arī tai nebija likuma spēka.

Vienīgi jautājumā par muižu turēšanas tiesībām un zemes sadalīšanu Livonijas vācu muižnieki arī pēc Stefana Batorija nāves nekad nevarēja samierināties ar poļu muižnieku politiku. Poļu laikā, izlēnojot kroņa muižas, kā jau minēts, tās parasti tika izdotas poļu vai leišu

muižniekiem. Salīdzinot ar agrākām Livonijas bīskapu vasaļu tiesībām, jauno lēņu turētāju tiesības tika ierobežotas. Jaunam karalim uz troņa nākot, valdība noteica termiņus lēņu tiesību konfirmācijai, un, ja kāds nokavēja izlūgties savu tiesību apstiprināšanu, tad savu lēņu muižu tas zaudēja un tā pārgāja karaļa rīcībā. Tāpat vācu muižniecību ļoti uztrauca tas, ka poļu valdība atļāva arī Rīgas pilsoņiem iegūt muižas.

Sigismunda II Augusta privilēģijas 17. paragrafā Vidzemes bruņniecība prasīja lēņu muižu turētājus vasaļus atbrīvot no kara dienesta. Šo savu prasību tā motivēja ar Livonijas kara laikā muižniekiem nodarītiem lieliem zaudējumiem un lielo nabadzību, kas vasaļiem vairs nedodot iespēju kā agrāk uz sava rēķina un bez atalgojuma pildīt militāras nāstas. Radzivila 1562. gada privilēģija šo prasību akceptēja (7. paragrafs). Vēlāk Polijas valdība lēņu muižu turētājus arī atbrīvoja no personīgas militāro pienākumu pildīšanas, bet ik uz 15 arkliem zemnieku zemes bija jādod un jāuztur pa vienam apbruņotam jātniekam. Protams gan, izdevumus, kas bija saistīti ar šo apbruņoto jātnieku uzturēšanu, muižnieki uzkrāva savu dzimtcilvēku zemnieku pleciem.

Pēc Tizenhauzena saimniecības grāmatām jātnieka dienests Livonijas kara laikā bija 1 apbruņots jātnieks no katras muižas un viens no 20 zemnieku mājām. Tāpēc Kalsnavas un Bērzaunes muižām pavisam bija jādod 20 jātnieku (Latvijas vēstures avoti, VI, VIII lpp.). Pēc kara lielākā daļa bijušo leimaņu zemju tika pievienotas muižas laukiem vai atdotas zemniekiem pret parastajām klaušām un nodevām. Tā 1582. gada vaku grāmatā no agrāko Grostonas muižas leimaņu zemes $\frac{3}{4}$ arkla pievienotas muižas laukiem un 1 arkls atdots zemniekiem (turpat, 3. lpp.). Kara gadījumā trūkstošo leimaņu vietā Tizenhauzeni apbruņoja vienkāršus zemniekus. Piemē-

ram, 1601. gadā Johans Tizenhauzens cīnām pret poļiem mobilizēja katru piekto zemnieku. Miera laikā pagastiem uz sava rēķina bija jāuztur kara zirgi vai jāmaksā kara zirga nauda (herpferdsgeld). Kalsnavā un Bērzaunē zemniekiem nācās maksāt no katra arkla vienu Rīgas marku (turpat, X, 23., 27., 58., 63. un 74. lpp.). Uzveļot militaros pienākumus un ar to saistītos nodokļus zemnieku dzimtcilvēku pleciem, agrākais bruņinieks pārvērtās par muižnieku, kas par savu vienīgo uzdevumu uzskatīja lauksaimniecības produktu ražošanu tirgum. Šī militārā reforma izrādījās liktenīga ordeņa laikmeta leimaņiem-brīvzemniekiem, kuru pienākums arī bija personīgi piedalīties militaros pasākumos. XVI gs. otrās puses ilgstošajos karos lielākā daļa leimaņu un brīvzemnieku tika galīgi izpostīti un noslīdēja parasto zemnieku stāvoklī. Pat tie no viņiem, kas vēl turpināja izpildīt apbruņoto jātnieku pienākumus, tagad tika uzturēti kā algotņi un līdz ar to nonāca pilnīgā atkarībā no muižniekiem, zaudējot agrāko tiešo lēņu atkarību no zemes valdniekiem (ordeņa vai bīskapiem).

No leišu un poļu laikiem ir uzglabājies kāds Vidzemes muižu jātnieku dienesta saraksts. Kā vēlāk (1601. g.) bruņniecība paskaidroja zviedru valdībai, līdz pat XVI gs. beigām vēl nebija pilnīgi realizēts poļu valdības rīkojums, ka ik uz 15 arkliem zemnieku zemes jāuztur 1 jātnieks. Bruņniecība norādīja, ka šinī ziņā Vidzemē pastāvējusi liela dažādība: viena daļa muižu esot uzturējušas pa 1 jātniekam ik uz 20 arkliem zemnieku zemes, citas — uz dažādu arklu skaitu, jo arklu platība esot bijusi ļoti nevienāda: dažās vietās tie bijuši tik mazi, ka tikai 3—4 arkli līdzinājušies vienam parastajam arklam.

Zviedru un poļu kara laikā (1601. g.) zviedru okupētajā Vidzemes daļā notikušās arklu revīzijas materiāli rāda, ka agrākās ordeņa zemēs saimnieku ar 1 arklu

zemes bijis 43%, ar $\frac{1}{2}$ arkla — 42% un ar $\frac{1}{4}$ arkla — 12%, kamēr kādreizējās Rīgas virsbīskapijas teritorijā atbilstošie procentu samēri ir 33%, 48% un 14%. Vairāk par 1 arklu zemes parasti bijis tiem brīvzemniekiem, kas vai nu turējuši kara zirgu, vai maksājuši t. s. leidas jeb brīvības naudu. Tādu lielsaimnieku, kuru apsaimniekojamā zemes platība pārsniedz 1 arklu, pēc tās pašas 1601. g. arklu revīzijas materiāliem spriežot, bijis ļoti nēcīgs procents: no 3278 zemnieku mājām Vidzemes latviešu daļā tikai 59, tātad nepilni 2%, atzīmētas kā tādās, kam zemes platība skaitās no $1\frac{1}{4}$ līdz 2 arkliem. Tā, piemēram, Āraižos kā 2 arklu zemnieks minēts Puters, kas ir brīvs un kam jāuztur kara zirgs; piezīmē gan teikts, ka viņš esot izputējis un nabags — raksturīgs piemērs tam, kādā stāvoklī bieži vien nonāca kādreizējie leimaņi un brīvzemnieki. Par Raunas novada zemnieku Stendzeli Zuzi ($1\frac{1}{2}$ arkla) teikts, ka tas kādreiz bijis brīvs un turējis kara zirgu: «ist einst frey gewesen, hadt müssen ein heerpferdt halten» — tātad revīzijas laikā brīvību jau bija zaudējis. Savu brīvību vēl saglabājuši un turpinājuši turēt kara zirgus Turaidas pils novadā (bij. virsbīskapa teritorijā) Mārtiņš Leimanis — 2 arklu saimnieks un Kampe ar $1\frac{1}{2}$ arkla zemes; abi bez tam maksā vēl 100 marku naudā. Cesvaines novadā (arī bij. Rīgas virsbīskapa teritorijā) brīvzemnieks Jurģis Leimanis — $1\frac{1}{2}$ arkla saimnieks — tāpat tur kara zirgu, tikai nekā nemaksā. Līdzīgi viņam Raunas pils novada brīvzemnieki Ulks ($1\frac{1}{2}$ arkla), Indriķis Tirzenieks (1 arkls) un Andrejs Gāle (1 arkls) tur kara zirgus un arī, šķiet, nekā vairāk nemaksā (A. Schwabe, Die älteste schwedische Landrevision Livlands (1601), LU Raksti, II, Nr. 3, Rīgā 1933, 417., 477., 507., 509., 512. lpp.).

Vispār jāņem vērā, ka ilgajos kara gados lielākā daļa Vidzemes zemnieku bija galīgi izputināti un tiem nepie-

tika ne zirgu, ne cita inventara zemes apstrādāšanai. Parādos iestigušie zemnieki bieži vien pametuši savas mājas un kopā ar saviem saimes locekļiem devušies svešumā meklēt labākus dzīves apstākļus. Tā vienā pašā Burtnieku novadā revīzijas laikā tukšas stāvējušas 30 mājas ar 20 arkliem zemes, jo ļaudis aizbēguši (turpat, 554.—567. lpp.).

Leišu un poļu laikos Vidzemē notika mēģinājums izmērīt zemnieku zemi un ievest viscaur vienāda lieluma zemes arklu, pielīdzinot to 30 mucas vietām (1 mucas vieta tika pielīdzināta 1 morgenam). Tāda kārtība bija ieviesta arī Lietuvā, kur tā saucamās valakas, atkarībā no zemes labuma, līdzinājās 30—36 morgeniem.

Livonijas kara gados un leišu un poļu laikos zemnieku agrartiesiskais stāvoklis Vidzemē bija kļuvis ļoti nedrošs. Muižnieki un muižu pārvaldnieki pēc savas patikas un vajadzības padzina zemniekus no mājām un uz šās zemnieku zemes nodibināja jaunas muižas vai t. s. lopu muižas. No zviedru 1601. gada revīzijas aktīm redzams, ka iepriekšējos gadu desmitos Limbažu novadā zemniekiem atņemti $2\frac{1}{2}$ arkla zemes un tur iekārtota neliela muižiņa, kuras laukos iesēti 80 pūru (Rīgas mēra) rudzu (turpat, 401. lpp.). Āraižu novadā uz 1 arkla zemnieku zemes ierīkota t. s. lopu muižiņa (Hoflage), un kāds polis atņēmis brīvzemniekam arī 1 arklu zemes, kur iekārtojies uz dzīvi. Raunas pils novadā poļu laikos 3 arkli zemnieku zemes atdoti muižkungiem par atalgojumu (turpat, 507.—512. lpp.). Vispār, cik var vērot, par valdošo bija kļuvis uzskats, ka visa zemnieku zeme pieder muižniekiem, baznīcai vai valstij.

Muižnieki sāka arī aizliegt zemniekiem bez atļaujas pārdot savus ražojumus. Poļu revīzijas komisija 1597. gadā iesniedza landtagam priekšlikumu, kas arī tika pieņemts, ka zemnieki netraucēti var vest uz pilsētām un pārdot

savus ražojumus, bet pie tam tika piebilsts, ka to atļauts darīt, «ja zemniekam kas paliek pāri pēc kunga nodevu un parādu nolīdzināšanas». Tā kā gandrīz visi saimnieki bija iestiguši parādos un nespēja ar saviem dzimtkungiem norēķināties, tad faktiski neviens zemnieks bez muižnieka atļaujas neko arī nevarēja pārdot. Labību, linus un citus ražojumus, ko zemnieki gribēja vest uz tirgu, papriekš viņiem vajadzēja piesolīt muižai, kur tad arī tika noteiktas cenas pēc muižnieka vai viņa muižkunga ieskatiem.

7. VIDZEMES MUIŽNIECĪBAS MAKSIMALĀ PROGRAMA 1599. GADĀ

(Davida Hilchena zemes tiesību kodeka projekts)

No tā saucamiem poļu laikiem ir uzglabāties ļoti vērtīgs vēstures dokuments — Davida Hilchena zemes tiesību kodeka projekts. Šinī zemes tiesību kodeka projektā atklāti izpaužas Vidzemes muižniecības politiskās tiesmes un vēlēšanās, kaut gan pilnā apjomā tās netika realizētas ne toreiz, ne vēlāk.

Šinī sakarā jāsaka, ka Davida Hilchena projektam ir tāda pati nozīme kā daudz vairāk pazīstamai Sigismunda II Augusta 1561. g. privileģijai. Salīdzinot abus dokumentus, var secināt, ka gandrīz 40 gadu ilgajā starplaikā (1561—1599), kas šķir abu dokumentu izstrādāšanu, muižnieku ideāls, neraugoties uz kara jukām un politiskām pārmaiņām, pēc būtības nebija mainījies. Davida Hilchena projektā, salīdzinot ar Sigismunda II Augusta privileģiju, tikai tālāk attīstītas muižnieku toreizējās domas, sīkāk detalizētas un vairāk konkretizētas viņu vēlēšanās.

Abos gadījumos par muižnieku galveno privileģiju uzskatītas neaprobežotas privāto muižu īpašuma tiesības

un tiesība turēt lēņu muižas. Privato muižu īpašnieki, pēc Davida Hilchena projekta, var būt tikai muižnieku kārtai piederīgie. Projekta 1. grāmatas XII tituls «Par muižniekiem, to privilēģijām un viņu muižu brīvību» («Von denen vom Adell, derselben Privilegien und Ihrer Güter Freyheit») sākas ar aizliegumu citu kārtu piederīgiem būt par privatu muižu (Adelgüter) īpašniekiem. Pilnīgā saskaņā ar to noteikts: ja kāds var pierādīt, ka privatas muižas īpašnieks nav muižnieku kārtas, tad muiža tam jāatņem un jāsadala divās vienlīdzīgās daļās, pēc kam vienu pusi muižas saņem uzrādītājs, — protams, gan tikai tad, ja viņš pats ir muižnieks, — bet tās otra puse pāriet kroņa īpašumā (1. punkts). Davida Hilchena formulējumā tādad izpaužas Vidzemes muižniecības nesaudzīgā cīņa pret Rīgas pilsoņiem un citiem sāncenšiem, kas arī tīkoja pēc muižām. XII titula 1. punkts šinī ziņā pilnīgi harmonē ar tās pašas nodaļas pēdējo — 14. punktu, kurā prasīta Rīgas pilsētas privilēģiju atcelšana («sollen aufgehoben und nichtig sein»), par cik tās runā pretim muižnieku privilēģijām. Jau šinī gadījumā jānāk pie vispārēja slēdziena, ka Vidzemes muižnieku maksimālā programa 1599. gadā bija vērsta ne tik daudz pret poļu iekarotājiem, kā pret citām muižnieku kārtai naidīgām šķirām. Garāmejot jāpiezīmē, ka šo programmas punktu Vidzemes muižniecībai visumā neizdevās realizēt, jo poļu valdība tomēr atzina Rīgas pilsētas tiesības iegūt īpašumā muižas un dzimtcilvēkus. Strīda gadījumā jautājums par piederību vai nepiederību pie muižnieku kārtas pēc projekta izšķirams vietējai augstākai tiesas instancei (2. punkts). Muižnieku jeb bruņinieku kārtā (Ritterschaft) var iecelt un apstiprināt vienīgi Polijas valsts padome un seims, bet kara laikā arī karalis vai poļu armijas virspavēlnieks ar sekojošu seima apstiprinājumu (3. pk.). Vidzemes privatmuižas var iegūt

arī ārzemnieki, kas atrodas poļu karaļa dienestā, bet gan tikai ar vietējo muižnieku piekrišanu, pie kam aizrādīts, ka vēlams, lai šādi ārzemnieki saradotos ar vietējo muižnieku dzimtām (4. pk.).

Vispār Davida Hilchena projektā stingri nošķirtas viena no otras dažādās muižnieku grupas un to tiesības. Lielākās privilēģijas un tiesības atzītas vienīgi vietējiem «iedzimtiem» muižnieku kārtas jeb bruņniecības locekļiem, t. s. «Erbgesessene». «Ārzemnieki», kas norādītā likumīgā kārtībā ieguvuši muižas, šo «iedzimto» muižnieku tiesības neiegūst. Vienīgi viņu dēli, kas piedzimuši jau Vidzemē, tiek pielīdzināti vietējiem muižniekiem (Erbgesessene) (5. pk.).

Davida Hilchena projekta izstrādāšanas laikā vācu muižnieki neuzdrošinājās apstrīdēt poļu un leišu muižnieku tiesības iegūt muižas un amatus Vidzemē un atzina par labāku klusēt šajā viņiem tik nepatīkamajā jautājumā: toties projektā paredzēts, ka Vidzemes vācu muižniekiem savukārt tiek piešķirta tiesība kļūt par muižu īpašniekiem un amatpersonām Polijā un Lietuvā (6. pk.).

1599. gada projektā uzskaitītas pavisam četras muižu kategorijas: 1) pilsētu patrimonialapgabala muižas, 2) privatās muižas lauku novados (Adelgüter), 3) lēņu muižas un 4) muižas, kas to turētājiem dāvinātas līdz mūža galam (2. grāmatas XIII tit.). Vidzemes muižnieku maksimālajā programā, protams, nekas nav teikts par pirmās kategorijas muižām, bet galvenā uzmanība pievērsta privatām muižām, kas pieder muižnieku kārtas locekļiem. Pēc projekta ikviens tāds muiža ir it kā savrup nodalīta valsts valstī. Muižnieks savā privatmuižā ir valdnieks, kaut kas līdzīgs mazam «kēniņam». Muižu viņam nevar atņemt pat karalis. Ja tiesa muižniekam piespriež nāves sodu, muiža paliek mantiniekiem. Bez tiesas lēmuma muižnieku nevar apcietināt. Tāpat neviens nedrīkst apcie-

tināt bez muižnieka atļaujas ne viņa kalpotājus, ne zemniekus. Visas muižniekiem piederošās privatmuižas un nami pilsētās pilnīgi atbrīvoti no karaspēka novietošanas un uzturēšanas (1. grām. XII tit. 10. pk.). Bez tam privato muižu īpašnieki personīgi atbrīvoti no kara dienesta un vienīgi ārkārtējos gadījumos pēc Polijas un Lietuvas seima un Vidzemes landtaga kopīga lēmuma piedalās tēvijas aizsargāšanā, bet arī tad tikai valsts robežās. Protams gan, ikvienam muižniekam ir tiesība kā algotnim kalpot karaļa armijā (turpat, 11. un 12. pk.) arī ārpus valsts robežām. Lēņu muižas, kuru mantošanas tiesības bīskapijās un ordeņa zemēs agrāk nebija vienādas, tagad, pamatojoties uz Sigismunda II Augusta privilēģiju, prasīts apvienot tiesībās, piešķirot visiem lēņu muižu turētājiem vispilnīgākās mantojuma tiesības, atskaitot tikai sievietes. Tāpat t. s. jaunās lēņu muižas, t. i., poļu laikā izlēpotās, pāriet kā mantojums vienīgi no tēva uz dēlu (2. grām. XVI tit. 6. pk.). Tādas muižas nedrīkst ne ieķīlāt, ne pārdot, ne arī atdāvināt citam bez lēņa kunga, t. i., karaļa, atļaujas (7. pk.). Lēņu muižas turētājs zaudē savas tiesības, ja viņš neizpilda savus vasaļa pienākumus, no kuriem galvenais — jātnieka dienests kara laikā (Rosssdienst) (11. pk.). Gadījuma, ja lēņu muiža likumīgu mantinieku trūkuma vai cita iemesla pēc nonāk atkal karaļa rokās, tā nekavējoties no jauna jāizlēpo ar tādām pašām tiesībām, kādas bijušas iepriekšējam lēņa turētājam (1. gr. XXI tit., 1. pk.).

Cīnoties par jaunām privilēģijām, Vidzemes muižnieki 1599. gadā prasīja, lai poļu valdība atzītu un apstiprinātu visas agrākās privilēģijas un žēlastības grāmatas, ko vasaļi savā laikā saņēmuši no bīskapiem, virsbīskapiem un ordeņa mestriem (1. gr. XIII tit., 1. pk.). Par visām lietām uzsvērta nepieciešamība ievērot Sigismunda II Augusta privilēģijas (2. pk.). Domājams, ka šinī gadījumā

Hilchena projektā minētās Sigismunda II Augusta privilēģijas jāsaprot kā 1561. gadā Viļņā parakstītais padošanās pakts (*Pacta subiectionis*) un 1566. gada Unijas diploms (*Diploma unionis*), bet nevis kā 1561. gada Vidzemes muižnieku privilēģijas projekts, ko Lietuvas un Polijas valdība nekad neatzina. Turpretim vācu muižnieki kategoriski protestē pret Polijas karaļa Aleksandra (1501—1506) laikā izdoto likumu attiecināšanu uz Vidzemi, jo šie likumi bija mēģinājums ierobežot aristokrātijas varu un, starp citu, noliedza karalim atdāvināt, izlēnot vai citādi atsavināt valsts īpašumus atsevišķām personām. Atsaucoties uz šo likumu, Polijas valdības ieceltās revīzijas komisijas XVI gs. beigās atņēma Vidzemes lēņu muižas to turētājiem, kas tās bija saņēmuši no Chodkeviča vai vēlākiem poļu administratoriem un kara spēka virspavēlniekiem, vai arī no paša karaļa, bet nebija pēc tam dabūjuši Polijas seima apstiprinājuma. Tagad Vidzemes vācu muižnieki prasīja, lai arī šo «jauno» lēņu muižu turētāju tiesības tiktu atzītas par likumīgām, norādot, ka karaļa Aleksandra likumi izdoti laikā, kad Vidzeme vēl nebija pakļauta Polijai, kādēļ tie nevarot attiekties uz Vidzemi. Kategoriska prasība ir — turpmāk vispār aizliegt pārbaudīt muižnieku tiesības turēt attiecīgos lēņu objektus (1. gr. XIII tit., 4.—6. pk.). Šinī sakarībā visai zīmīgs arī nākošais, 7. punkts, kurā noteikts: ja kādam muižniekam nozuduši dokumenti, ar kuriem tas varētu pierādīt savas tiesības turēt muižu, tad to vietā jāizdod jauni, pamatojoties uz dažu liecinieku apgalvojumiem, kas, protams, visiem dotu iespēju bez kādām grūtībām pierādīt savas tiesības, kaut arī muižas būtu iegūtas nelikumīgi.

Visos pārējos gadījumos Vidzemes muižnieki centās izdabūt sev tādas pašas tiesības un privilēģijas, kādas bija poļu un leišu muižniekiem. Tā Davida Hilchena pro-

jektā prasīts, lai visi muižnieku kārtas piederīgo īpašumi, ieskaitot arī preces, kas tiek vestas pārdošanai, būtu atbrīvoti no jebkādām nodevām un muitām (1. gr. XVII tit.). Tāpat prasīts atjaunot Salacas ostu, un izteikta vēlēšanās, lai Pernavas ostā muižniekiem būtu atļauts brīvi un bez muitas pirkt un pārdot preces, stājoties tiesšos sakaros ar ārzemju kuģiniekiem un tirgotājiem. Arī Rīgā muižnieki tikoja izkaulēt tiesību ikvienam muižniekam brīvi un neierobežoti iepirkt preces «pašu vajadzībām» no kuģiniekiem un svešzemju tirgotājiem (1. gr. XIX tit., 1.—3. pk.).

Vidzemes muižnieku 1599. gada maksimālā programā līdzās prasībām nodrošināt bruņniecības muižu turēšanas tiesības sevišķa uzmanība pievērsta muižnieku varas nostiprināšanai pār zemniekiem un pārējiem muižu «pa-
valstniekiem».

Davidā Hilchena projekta 2. grāmatā (I tit.) visi Vidzemes iedzīvotāji sašķirāti divās lielās grupās: brīvos un tādos, kas atrodas citu varā. Akademiķis R. Vipers ir pierādījis, ka Davids Hilchens savā formulējumā apvienojis Justiniana Instituciju tekstus (R. Vipers, Dzimtbūšanas tiesību kodifikatori Vidzemē, I. M. M. 1930. gada 9. nr.). Vidzemes muižnieki 1599. gadā, patāpinot savus formulējumus no VI gs. verdzības sabiedrības kodeksa par cilvēku iedalīšanu brīvos un vergos, protams, nedomāja atjaunot antīko verdzību, bet tikai centās nostiprināt savu varu pār dzimtcilvēkiem. Tomēr būtu nepareizi domāt, ka no citu varas atkarīgos ļaudīs Hilchens ieskaitījis vienīgi zemniekus. Patiesībā projekta autors centies pakļaut feodālai atkarībai un eksploatācijai ne tikai zemniekus, bet arī visus pārējos brīvos cilvēkus, kas nepiederēja pie muižnieku kārtas. Kaut gan pie personām, kas pakļautas citu varai, Davids Hilchens savā projektā pieskaitījis arī muižnieku kārtas sievietes,

bērnus un nepilngadīgos, kas atrodas sava vīra vai tēva aizgādībā (2. gr. II—IX tit.), šinī gadījumā tam ir tīri formāla nozīme. Pavisam jau citāda nozīme projektā ir tam, ka par cilvēkiem, kas «padoti citu varai», uzskatīti visi, kas pēc brīva līguma iestājušies muižnieku dienestā (2. gr. X tit.). Feodālā sabiedrībā pat brīva cilvēka līgums ar muižas īpašnieku bija savienots ar personas brīvības ierobežošanu. Hilchena projektā paredzēts, ka pat muižnieku kārtas cilvēks, ja viņš apmetas uz dzīvi cita muižā, uzskatāms par muižas īpašnieka pavalstnieku. Tādā pašā stāvoklī uz «brīva līguma pamata» ir tie muižnieku kārtas piederīgie, kas iestājušies citu muižnieku dienestā par muižu pārvaldniekiem vai citos amatos. Visi viņi pakļauti muižas īpašnieka tiesas varai (turpat, 1. pk.). Protams, pēc līguma termiņa izbeigšanās viņi varēja netraucēti aiziet no muižas, ja tikai 12 nedēļu iepriekš par to bija paziņojuši muižas īpašniekam. Tādi muižnieku kārtas piederīgie, kaut gan viņiem nebija sava īpašuma un nodrošinātu ienākumu, iestājušies cita muižnieka kalpībā, paši piedalījās zemnieku ekspluatācijā un tādā kārtā joprojām piederēja pie valdošās šķiras. Turpretim nemuižnieku kārtas brīvie cilvēki, kas pēc brīva līguma kalpoja muižniekiem, nonāca pavisam citādā stāvoklī un pat pēc līguma termiņa izbeigšanās nedrīkstēja no muižas aiziet, nesapēmuši no muižnieka pasi, t. i., bez viņa atļaujas. Pretējā gadījumā viņi zaudēja tiesību prasīt nopelnīto algu (turpat, 4. pk.). Ļoti bargs sods draudēja tam brīvajam, kas pārtrauca savu pienākumu pildīšanu muižā pirms līguma termiņa izbeigšanās: tādām bija jāatdod viss, ko līdz tam bija saņēmis no muižnieka, viņš zaudēja tiesību prasīt darba algu par nokalpoto laiku un par sodu viņam vēl bija jāsamaksā muižniekam līgumā paredzētā alga divkārtšā apmērā (turpat, 5. pk.). Nevienam muižniekam nedrīkstēja

pieņemt darbā sulaini vai citu kādu kalpotāju, tāpat amatniekus vai vienkāršus dienas algādžus bez pases resp. bez apliecības no iepriekšējā kunga, kam tie kalpojuši. Muižniekam, kas neievēroja šos noteikumus, zemes tiesa varēja piespriest 50 florinu naudas soda, pie kam pusi no šās sumas bija paredzēts izmaksāt kā atlīdzību kalpotāja agrākam darba devējam (turpat, 6. pk.). Tāds pats sods draudēja muižniekam par tāda aizbēguša kalpotāja pieņemšanu darbā (turpat, 7. pk.).

Tātad, atskaitot muižnieku kārtai piederīgos, kas pēc līguma kalpoja citiem muižniekiem, visi pārējie tā saucamie «brīvie cilvēki» nokļūst personīgā atkarībā no muižniekiem, bez kuru atļaujas viņi vairs nevar atstāt muižu un meklēt darbu citur. Pie tam Hilchena projektā nav paredzēta atšķirība tiesību ziņā starp vācu un tā saucamiem «nevācu» brīvajiem cilvēkiem — visi viņi vienādi pakļauti muižas īpašnieka varai.

Šinī gadījumā feodalā atkarība iegūst noteiktu personīgas atkarības raksturu. Visas minētās ļaužu kategorijas, pēc Davida Hilchena projekta, uzskatāmas par personīgi atkarīgām no muižniekiem kā cilvēki, kas atrodas viņu aizgādībā līdzīgi mazgadīgiem bērniem. Tā, piemēram, ja brīvs cilvēks, kas kalpo pie muižnieka, izdarījis noziegumu, tad daļa atbildības gulstas arī uz viņa kungu, kas no šās atbildības var atbrīvoties ar zvērestu, apliecinādams, ka noziegums noticis bez viņa, muižnieka, «ziņas, vēlēšanās, padoma vai dalības» (2. gr. X tit., 3. pk.). Tāds noteikums, kas pilnīgi atbilst tā laika Lietuvas likumu paražām, norāda, ka visi «brīvie» kalpotāji uzskatāmi par personīgi atkarīgiem no muižnieka, kura «aizgādībā» viņi atrodas.

Vislielākā personīgā atkarībā no muižniekiem, pēc Davida Hilchena projekta, ir zemnieki-dzimtcilvēki. Tiem

veltīts projekta 2. grāmatas XI tituls «Par zemniekiem-dzimtcilvēkiem un to atprasīšanu, ja tie aizbēguši».

1599. gadā Vidzemes vācu muižnieki prasa, lai par dzimtcilvēkiem atzītu visus muižas robežās dzīvojošos saimniekus — zemnieku māju turētājus, kā arī iebūviešus (hortulani) un visus citus, kas apmetušies uz zemes. Projekts nosaka, ka tādi dzimtļaudis un viņu bērni līdz ar kustamo un nekustamo mantu ir sava kunga varā un bez viņa atļaujas nedrīkst ne mainīt savu dzīves vietu, ne arī atsavināt kaut ko no savas kustamās mantas (2. gr., XI tit., 1. pk.). Ja dzimtcilvēks aizbēdzis, viņu katrā gadījumā var atprasīt no muižnieka, uz kura zemes tas apmeties. Ja bēgļa pieņēmejs prasību neievēro un atsakās izdot bēgli tā ipašniekam, tad pretošanās gadījumā zemes tiesa vainīgo muižnieku soda ar 20 floriņiem un piespiež bēgli nekavējoties izdot (2. grām. XI tit., 2. pk.). Turpretim bēglis nav jāizdod, ja tas aizbēdzis no kroņa muižas uz privatu muižu. Tātad ar tīri cinisku nekaunību Vidzemes vācu muižnieki 1599. gadā gribēja iegūt sev darba spēku uz kroņa muižu, t. i. valsts, rēķina. Protams, projekts atzīst, ka bēglis nav izdodams arī tad, ja tas no vienas kroņa muižas aizbēdzis uz otru (2. gr. XI tit., 3. pk.).

Projektā ikvienam muižniekam piešķirta tiesība atlaist brīvā savu saimnieku vienu pašu vai kopā ar sievu un bērniem. Tāda brīvlaišana varēja notikt, vai nu paziņojot par to zemes tiesai, vai ierakstot testamentā, vai arī vienkārši izdodot atbrīvojamam personīgu «brīvības grāmatu». Bet visi šādi brīvlaistie nekavējoties zaudēja savu brīvību, tiklīdz tie apmetās kādas muižas robežās uz dzīvi, uzņēma māju un trīs gadus palika uz vietas. Viņu bērni, kas piedzimst uz jaunā kunga zemes, uzskatāmi par tā dzimtcilvēkiem (2. grām. XI tit., 4.—5. pk.). Brīvs cilvēks savu brīvību saglabā vienīgi tad, ja viņš nomā

veselu vai pusi zemnieku mājas uz noteiktu laiku un nomu maksā naudā, bet neiet muižā kļaušu darbos (2. gr. XI tit., 7. pk.). Tātad par dzimcilvēka galveno pazīmi un pamatu viņa saistīšanai pie zemes Hilchena projekts uzskata kļaušu darbu.

1599. gadā Vidzemes muižnieki centās pārvērst visus brīvos lauku iedzīvotājus par dzimcilvēkiem vai arī citādi pakļaut tos feodālai ekspluatācijai. Davida Hilchena projekta 2. grāmatas XII tituls atļauj muižniekam aizturēt un piespiest strādāt katru kļaidoni un ubagotāju, kas viņam šķiet darba spējīgs. Tāpat muižniekam tiek dota tiesība dzīt darbā visus tā saucamos vaļiniekus (Lostreiber) (1. pk.). Cenšoties izskaust itin visus brīvos cilvēkus, kas nebija tā vai citādi saistīti muižas darbos un nepiederēja pie «muižas pavalstniekiem», Davida Hilchena projektā likts priekšā izraidīt no Vidzemes visus čiganus un ebrejus (2. gr. XII tit., 2. pk.). Kļaiņotājus, kas trīs dienas uzturas pilsētā bez darba, ieteikts apcietināt un spaidu kārtā nodot zemes vai citos darbos pilsētas apcietinājumu celšanai (2. gr. XII tit., 4. pk.).

Vidzemes muižniecība 1599. gadā projektēja pakļaut sev pēc iespējas arī amatniekus. Tā laika saimnieciskos apstākļos muižnieks varēja izmantot amatnieku darba spēku savā labā, ekspluatējot viņus kā savus dzimcilvēkus vai arī kā muižas «pavalstniekus» resp. brīvus cilvēkus, kas muižā bija apmetušies uz līguma pamata. Bet nereti muižniekam vajadzēja nodot savus pasūtījumus amatniekiem, kas dzīvoja pilsētā. Hilchena projektā paredzēts, ka amatnieks, kas pieņemto darbu noteiktā laikā nav izpildījis, tiek ieslodzīts cietumā uz trim dienām un viņam jāatlīdzina muižniekam ceļa izdevumi par veltīgu braukšanu uz pilsētu. Vietējai administrācijai, ja tā kavētos vainīgo amatnieku sodīt, pašai paredzēts uzlikt 100 florinu naudas sodu (2. gr. XXXVI tit., 2. pk.).

Ikvienam muižniekam savas muižas robežās projekts piešķir policijas un tiesas varu ne tikai pār zemniekiem-dzimtcilvēkiem, bet arī visiem pārējiem «muižas pavalstniekiem». Ja izceļas strīds starp «muižas pavalstnieku» un «svešinieku», lieta jāizmeklē un jāiztiesā muižniekam (Junker), jo viņam pieder neaprobežota tiesas vara («vollkommene Gerichtsgewalt») (2. gr. XVII tit., 1. pk.). Izceļoties strīdam starp muižnieku un viņa dzimtcilvēku, gadījumā, ja zemniekam draud nāves sods, lai novērstu, kā likumprojektā liekulīgi teikts, muižnieka patvaļu un tiraniskās tieksmes, tiesas spriešanā jāpieaicina kā piesēdētāji daži muižnieki — «etliche vom Adel», — kā tas esot parasts kopš seniem laikiem (2. pk.). Raksturīgi, ka Davida Hilchena projektā pilnīgi noklusēta zemnieku pārstāvju (Rechtfinder) līdzdalība tiesas spriešanā, lai gan vēlāk savā atbildē Zedermanlandes hercogam Kārlim Vidzemes bruņniecības pārstāvji paskaidroja, ka tiesas spriešanā tie tiek pieaicināti. Acīm redzot 1599. gadā vācu muižnieki ir tīkojuši iznīcināt šo seno tiesību paražu, tā gūstot pilnīgu rīcības brīvību pār savu dzimtcilvēku dzīvību un nāvi. Turpretim projektā paredzēts, ka pašus muižniekus pat par vislielākiem noziegumiem nevar sodīt ar nāvi bez Polijas seima attiecīga lēmuma (3. pk.).

Tālāk projektā paredzēts, ka cilvēks, kas pašaizsardzības nolūkā vai līdzīgu apstākļu dēļ nositis uzbrucēju, no atbildības atbrīvojams, bet tas neattiecas uz nemuižnieku, kas pašaizsardzības gadījumā nogalinājis muižnieku — tāds bez žēlastības sodāms ar nāvi (2. gr. XLIX tit., 3. pk.). Tātad šādā gadījumā nav ņemami vērā nekādi attaisnojoši apstākļi.

Vidzemes muižnieki 1599. gadā katru zemnieku uzskatīja par potenciālu noziedznieku, kas pastāvīgi apdraud muižnieku dzīvību un mantu. Tāpēc 2. grāmatas L tit. 8. punktā aizliegts lopu vai aitu ganiem un vispār zemnie-

kiem turēt pie sevis bises, šķēpus, pistoles vai citus tamlīdzīgus «kaitīgus ieročus»; vienīgais izņēmums — kad muižnieks pats apbruņojis zemnieku savai aizsardzībai vai norīkojis kunga darišanu kārtošanai (2. gr. L tit., 9. pk.). Lai zemniekiem ņemtu jebkuru iespēju turēt ieročus, projektā paredzēts: ja kāds sastop zemnieku uz ceļa, laukā vai mežā, apbruņojušos ar šķēpu vai šaujamo ieroci, tad tas zemniekam jāatņem, bet ierocis pāriet tā īpašumā, kas zemnieku atbruņojis (turpat, 10. pk.). Šajos noteikumos nepārprotami izpaužas muižnieku dibinātās bailes no apbruņotiem zemniekiem, jo nesenie notikumi Livonijas kara laikā, kā arī pēc tam bija devuši nopietnu pamatu šādām bailēm: tanī laikā zemnieki nereti ķērās pie ieročiem, lai izrēķinātos ar saviem apspiedējiem. Nākamajā, 1600. gadā, sākoties poļu un zviedru karam Vidzemē, muižniekiem no jauna bija jāpārdzīvo lielas bailes un briesmas. Tāpēc arī saprotams, ka 1599. gadā Vidzemes muižnieki savā maksimālajā programā ietilpināja prasību par zemnieku vispārēju atbruņošanu un aizliegumu tiem turēt jebkādas ieročus.

Reizē ar to muižnieki centās visādi ierobežot zemnieku medību tiesības (2. gr. XIX tit.), tāpat arī mežu lietošanas tiesības, nosakot ļoti lielas soda naudas par nocirstiem kokiem, ja tas darīts bez muižnieka atļaujas (2. gr. XXI tit.), tāpat par neatļautu lopu ganišanu mežos, pļavās un ganībās. Tikai pēc ražas novākšanas, sākot ar Miķeļa dienu (29. septembri), pēc vecu vecas paražas tiek atļauts ganīt lopus pa visām pļavām un tīrumiem (2. grām. XXII tit.).

Muižu saimniecībai attīstoties, pieauga muižnieku prasība pēc dzimtcilvēku bezmaksas darba spēka. Tanī pašā laikā muižnieki centās sagrābt savās rokās mežus, ganiņas un pļavas, kas līdz tam bija kā zemnieku, tā apkārtnējo muižu kopīgā lietošanā. Piemēram var minēt šinī

ziņā ļoti raksturīgo līgumu, ko 1573. g. 3. novembrī noslēguši divi muižnieki — Kristaps fon Ungerns ar Johanu Plateru par Vestienas un apkārtējo muižu mežu sadalīšanu. Līgumā norādīts, ka līdz tam šie meži bijuši kā abu šo muižnieku, tā arī viņu zemnieku kopīgā lietošanā. Zemnieki mežos, starp citu, dedzinājuši darvu, cirtuši ozolus un baļķus pavasaros pludinājuši uz Rīgu utt.; turpmāk tas viņiem stingri aizliegts. Zemnieku nocirstos ozolus muižnieki vienojas uzskatīt par savu īpašumu un liek tos aizvest katrs uz savu muižu. Līdz ar to paražu tiesības un visi agrākie līgumi par kopīgo mežu lietošanu tiek anulēti, kā līgumā teikts: «gänzlich todt und kraftlos geleet» (Ed. Pabst un Baron R. v. Toll, Ehst- und Livländische Brieflade, Bd. I, 2. Abtl., Reval 1861, Nr. 35. 40.—43. lpp.).

Arī daudziem citiem muižniekiem radās tāda pati vajadzība nospraust muižu lauku un mežu robežas, tāpēc Davida Hilchena projektā muižnieki ietilpinājuši plašas instrukcijas zemes mērniekiem; bez tam katrā vaivadijā tika paredzēts līdzās zemes tiesai īpašs tiesneša amats (Succamerarien-Gericht) robežu strīdu lietās (3. gr. III un IV tit.).

Salīdzinot Davida Hilchena projektu ar Sigismunda II Augusta privilēģiju, jākonstatē lielas pārmaiņas muižnieku tieksmēs uzskatīt visu zemi par savu īpašumu, neatdalot zemnieku zemi no muižas laukiem. 1561. gadā Viļņā muižniecības pārstāvji vēl atzina muižu un zemnieku laukus kā divas atsevišķas zemes tiesību kategorijas — «nobilium, item rusticorum agri» (Sigismunda II Augusta privilēģijas 13. punkts). Tāpat Vidzemes muižnieki toreiz vēl atzina mežu, ganību un pļavu kopīgu lietošanu kā senās kopienas tiesību palieku. Sigismunda II Augusta privilēģijā vēl atzīta lūduma zeme kopīgos mežos, kas pēc nolietošanās no jauna pāriet kopīgā lietošanā. Tur-

pretim 1599. gadā Vidzemes muižnieki runā vienīgi par muižnieku privatīpašuma tiesībām uz mežiem, ganībām un pļavām. Davida Hilchena projektā paredzēti lieli sodi par medišanu, par koku ciršanu, par neatļautu lopu ganīšanu muižnieka mežā, pļavās vai ganībās. No tā jāsecina, ka XVI gs. otrā pusē vācu muižnieku saimnieciskās tiesmes attīstījušās ļoti noteiktā virzienā. Par savu ideālu viņi uzskatīja muižas kā noteiktas saimnieciskas vienības, kas ar stingri precizētām robežām nodalītas no visas apkārtnējās pasaules. Bet tanī pašā laikā muižnieki centās iznīcināt robežas, kas līdz tam atdalīja zemnieku zemes no muižu laukiem. Protams gan, 1599. gadā tas bija vēl tikai muižnieku mērķis un ideāls, par kura realizēšanu tie cīnījās visiem līdzekļiem; kā liecina vēlāko laiku — XVII un XVIII gs. — arklu revīzijas, daudzi meži vēl joprojām bija palikuši kopīgā lietošanā.

Kaut gan Davida Hilchena projekts bija domāts kā Vidzemes tiesību kodeks, tā saturs tomēr ir daudz šaurāks un aprobežojas vienīgi ar muižnieku kārtas privilēģijām. Ja salīdzinām to ar Sigismunda II Augusta privilēģiju, tad redzam zināmu atšķirību. 1561. gada Viļņas sarunās bija prasīts atzīt ne tikvien bruņniecības tiesības, bet arī pilsētnieku un Livonijas pārējo kārtu privilēģiju apstiprināšana (Sig. II Aug. priv. 4. p.). 1599. gadā Vidzemes muižnieki cenšas savas kārtas privilēģijas jeb bruņniecības tiesības izsludināt par visas Vidzemes zemes tiesībām jeb kodeku, pilnīgi ignorējot pārējās iedzīvotāju kārtas un šķiras, kā arī to pastāvošās tiesības. Cik vācu muižnieki bija nekaunīgi un neiecietīgi pret visiem pārējiem Vidzemes iedzīvotājiem, to pietiekami raksturo jau agrāk minētā Davida Hilchena projekta nostāja, ka turpmāk pastāvēt var tikai tādas pilsētu tiesības, kas neskar un neierobežo muižnieku privilēģijas (1. grām. XII tit.,

14. pk.). Pats par sevi saprotams, ka zemnieku kārtai muižnieki negribēja atzīt itin nekādas tiesības.

Toties vācu muižnieki 1599. gadā izrādījās ļoti glēvi un bailīgi pat savas kārtas privilēģiju aizstāvēšanā pret leišu un poļu iekarotājiem. Ne ar vārdu viņi neuzdrošinājās ieminēties par ticības brīvību luterāņiem vai par luterāņu baznīcas tiesībām, kaut gan tās bija prasības, kas bija ietilpinātas jau Sigismunda II Augusta privilēģijā (Sig. II Aug. priv. 1.—2. pk.). Šāda jautājuma nostādne tieši runā pretim Baltijas vācu vēsturnieku melīgajiem apgalvojumiem, it kā vācu muižniecība poļu laikos esot cīnījusies par ticības brīvību un vācu kulturas saglabāšanu, bet nevis par savām egoistiskām šķiras interesēm. Tā L. Arbuzovs, piemēram, raksta, ka Vidzemes bruņniecība pretojās poļu varmācībām tāpēc, ka «poli centās izpostīt zemes reliģiju un nacionālo stāvokli» (I. M. M., 1924, Nr. 10, 430.—431. lpp.).

Salīdzinot Davida Hilchena projektu ar Sigismunda II Augusta privilēģiju, jānāk pie pilnīgi pretēja slēdziena: Davida Hilchena projektā nekur vairs nav sastopama prasība pēc vācu tiesību normu ievērošanas un saglabāšanas (Sig. II Aug. priv. 4. pk.). Tāpat šinī projektā nav vairs atrodama Sigismunda II Augusta privilēģijā tik bieži atkārtotā prasība, ka, amata personas ieceļot, stingri jāievēro indigenata tiesības (Sig. II Aug. priv. 5. pk.). Nav arī minētas Prūsijas muižnieku tiesības, kaut gan Sigismunda II Augusta privilēģijā tās skartas ļoti bieži kā paraugs Livonijai. Vēl vairāk: Sigismunda II Augusta privilēģijā sievietēm prasītas lēņu muižu mantošanas tiesības (10. pk.), turpretim Hilchena projektā tās galīgi noliegtas (2. gr. XVI tit., 8. pk.). Acīm redzot 1599. gadā Vidzemes vācu muižnieki nebūt nebija sajūsmināti par savu «zemes aizstāvju» lomu pret poļu varmācībām, par ko tik daudz rakstījuši vēlākie Baltijas vācu vēsturnieki.

Bija gan tieši otrādi: Vidzemes vācu muižnieki bija ar mieru pārdoties poļiem, lai tikai izkaulētu sev dažas jaunas privilēģijas uz pilsētnieku, bet galvenais — uz zemnieku rēķina. Tas bija vienīgais, ko vācu muižnieki 1599. gadā cerēja panākt.

Bez iebildumiem Davida Hilčena projektā atzīta poļu ievestā pārvaldes sistēma Vidzemē; prasīts tikai, lai vaivodus, kastelanus (pils pārvaldniekus), kamerarius un citas amata personas, kuru rokās bija apvienota administratīvā un tiesas vara, ieceltu no muižniekiem, kam Vidzemē pieder privātas vai lēņu muižas — tātād pilnīgi neatkarīgi no tā, vai šie muižnieki būtu vācu, poļu, leišu vai baltkrievu tautības. Toties 1599. gadā Vidzemes muižnieki kategoriski prasīja, lai tiesnešu amatos netiktu iecelti garīdznieki vai citu nedziļciltīgo kārtu pārstāvji, kaut arī viņi būtu vācieši.

Davida Hilčena projektā paredzētais landtags (1. gr. XV tit.) stipri atšķiras no agrākiem Vidzemes landtagiem. Redzams, ka muižnieki centušies pārvērst landtagu par savas kārtas organizāciju, kurā ar balsstiesībām piedalās visi Vidzemes muižnieki (2. punkts), neatkarīgi no tautības. Kaut gan projektā paredzēts, ka savus pārstāvjus uz landtagu sūta arī Vidzemes pilsētas — Rīga 2, Pernava 1, Tērbata 1 (3. pk.), visām tām kopā, landtaga lēmumus pieņemot, ir tikai viena balss (5. pk.). Tālāk projektā teikts, ka landtags izvēl maršalu kā muižnieku kārtas pārstāvi, pirmo reizi poļi, otru reizi vācieti, trešo reizi leiti, tad atkal no jauna poļi utt. norādītajā secībā (6. pk.). Tikpat liela politiska nozīme piešķirta muižnieku izvēlētiem 6 pārstāvjiem (3 vāciešiem, 3 poļiem un leišiem), kam Polijas valsts seimā jāpārstāv Vidzeme kā «visas zemes» delegātiem (1. gr. XIV tit.). Tātad muižnieku kārtas piederīgos vajadzētu uzskatīt par visu zemes iedzīvotāju kārtu pārstāvjiem. Seimā pie-

dalījās arī vietējie vaivadi, kas reizē bija administrācijas un muižnieku kārtas pārstāvji (1. gr. IV tit., 5.—6. pk.).

No visa sacītā redzams, ka Vidzemes muižnieki jau 1599. gadā savā maksimālajā programā proponēja atzīt brūnniecību par valdošās šķiras (muižnieku) organizāciju, atdodot tās rokās vai visu vietējo administrāciju, bet galvenais — tiesu iestādes. Tā tika likti pamati vēlākos laikos tik bēdīgi slavenajam Baltijas vācu «landesštatom» ar muižnieku ievēlētiem tiesnešiem un citām amata personām. Valdošās šķiras rokās tas izveidojās par vienu no visneģēlīgākajiem līdzekļiem, kas nodrošināja muižniekiem iespēju nežēlīgi ekspluatēt un apspiest vietējās tautas.

Tātad Vidzemes muižnieki, Livonijas kara laikā zaudējuši savas politiskās tiesības, mēģināja saprasties ar poļu muižniecību un šļachtu un leišu muižniekiem, lai nostiprinātu savu neaprobežoto varu pār dzimtļaudīm. Kaut arī Davida Hilchena izstrādātais zemes tiesību kodeka projekts neieguva ne poļu valdības, ne Polijas seima apstiprinājumu, ar īpašu karaļa rīkojumu līdz tā caurskatīšanai un galīgai apspriešanai to tomēr bija atļauts piemērot tiesu praksē. Jādomā, ka šo karaļa labvēlību Vidzemes muižnieki nekavējās izmantot — protams, galvenokārt pret zemniekiem.

8. ZEMNIEKI UN MUIŽNIEKI ZVIEDRU UN POĻU KARĀ NO 1600. LĪDZ 1610. GADAM

Viena no drūmākām lappusēm latviešu un igauņu zemnieku vēsturē ir Polijas un Zviedrijas karš XVII gs. sākumā, kas bija nākamā pakāpe cīņā par virskundzību Baltijas jūrā.

Livonijas kara iznākums neapmierināja ne Poliju, ne

Zviedriju. Jau 80-to gadu sākumā, Livonijas mantojumu dalot, sākās nesaprašanās starp abiem līdzšinējiem sabiedrotajiem — Poliju un Zviedriju. To veikli izmantoja Maskavas diplomati, panākot atsevišķu miera līgumu noslēgšanu vispirms ar Poliju (1582. gadā), pēc tam ar Zviedriju (1583. gadā). Stefans Batorijs jau toreiz prasīja, lai zviedri atbrīvotu Vīku un Viriju, un poļi pat mēģināja atņemt zviedriem Narvu. Līdz atklātam Zviedrijas un Polijas karam nenonāca vienīgi tāpēc, ka lielāku vērību Stefanam Batorijam nācās pievērst Polijas dienvidu un austrumu robežas aizsardzībai; bez tam arī Polijas iekšpolitiskie apstākļi bija pārāk nelabvēlīgi jauna kara sākšanai Livonijas dēļ.

Tomēr poļu valdošās aprindas neatmeta nodomu pakļaut Polijai visu Igauniju. Piemērots brīdis šā nodoma realizēšanai šķita pienācis, kad pēc Stefana Batorija nāves par Polijas karali 1587. gadā tika ievēlēts Sigismunds III, Zviedrijas karaļa dēls, kas pēc tēva nāves 1592. gadā mantoja arī Zviedrijas troni. Polija un Zviedrija tagad bija apvienotas personalunijā. Polija šinī unijā cerēja būt noteicēja, lai galīgi pakļautu visu Livoniju un līdz ar to nodrošinātu sev arī virskundzību Baltijas jūrā. Bez tam Sigismunds III kopā ar savu «visvareno» kancleru Zamoiski projektēja izmantot apvienotos Polijas un Zviedrijas spēkus savas agresīvās politikas realizēšanai pret Maskavu. Poļu vēsturnieks Kazimirs Tiškovskis atzīmē, ka, apvienojoties Polijai ar Zviedriju personalunijā, bija izveidojusies spēcīga valsts, kurai, aptverot Baltijas jūras abus krastus, tanī pašā laikā bija tiešas robežas ar neizsmejamām vērtībām bagāto Maskavas valsti. Livonijas loma, saka Tiškovskis, Sigismunda III politisko plānu realizēšanā bija skaidra un nepārprotama.

Sigismunds III un Zamoiskis Polijas politiskās ekspan-

sijas plānus Austrumeiropā cieši saistīja ar katolicisma atjaunošanu Livonijā un Zviedrijā. Tālākās politiskās perspektīvās, pēc Maskavas valsts iekarošanas, bija paredzēta arī pareizticīgās baznīcas pakļaušana Romas pāvestam un līdz ar to iespēja Polijai galīgi nostiprināt savu politisko stāvokli kā katolicisma priekšpostenim Austrumeiropā. Polijas austrumu ekspansiju šinī gadījumā atbalstīja kā Romas katoļu baznīca, tā arī Austrijas un Spanijas Habsburgi.

Neraugoties uz Polijai ļoti labvēlīgo starptautisko apstākļu attīstību, šo grandiozo plānu realizēšanai jau pašā sākumā radās nepārvarami šķēršļi. Sigismunda III ievēlēšana par Polijas karali iezīmēja sākumu jaunām nesaskaņām un cīņām ar Zviedriju, kas ne tikai sašķēla Polijas spēkus, bet arī satricināja tās prestižu uz ārieni. Sigismunds III, kas bija solījis Zamoiskim un citiem poļu valdošās šķiras pārstāvjiem pievienot Polijai arī Igauniju, zaudēja savu popularitāti zviedru noteicošās aprindās, kas nevarēja pieļaut Zviedrijas izmantošanu Polijas labā. Satraukums Zviedrijā vēl palielinājās, kad visiem kļuva nepārprotami redzams Sigismunda III nolūks atjaunot Zviedrijā katolicismu. Ne tikai luterāņu garīdznieki, bet arī pilsētnieki, sīkie muižnieki un zemnieki nostājās atklātā opozīcijā karaļa politikai. Karaļa pusē palika vienīgi zviedru aristokrātija, kas ar Sigismunda III un atjaunotās katoļu baznīcas palīdzību cerēja nostiprināt savu virskundzību valstī. Jau 1597. gadā Zviedrijā sākās atklāts pilsoņu karš, un tā paša gada 25. septembrī pie Linčepingas karaļa spēki tika sakauti. 1599. gadā riksdags par Zviedrijas īsto valdnieku izsludināja Zedermanlandes hercogu Kārli, Sigismunda III tēvoci, kaut arī par karali (Kārli IX) to kronēja tikai 1604. gadā. Polijas karalis Sigismunds III tomēr nedomāja atteikties no savām pretenzijām uz Igauniju un no tiesības paturēt Zviedrijas

troni, tāpēc Zviedrijas un Polijas karš bija neizbēgams. Abas valstis atklāti centās nodrošināt sev virskundzību Baltijas jūrā, un par kaujas lauku šinī sīvajā cīņā atkal kļuva latviešu un igauņu zemes.

Bruņotā cīņa starp Zedermanlandes hercogu Kārli un Sigismundu III, kas iesākās Zviedrijā un Somijā, 1600. gadā pārsviedās uz Igauniju un Vidzemi. Igauniju ar Tallinu poļi cerēja izmantot par bazi militārām operācijām. Lai pasargātu Somiju un līdz ar to arī pašu Zviedriju no poļu uzbrukumiem, hercogs Kārlis nolēma izjaukt Sigismunda III plānus un sāka steidzīgi gatavoties uz karu Igaunijā un Vidzemē. 1600. g. sākumā viņš personīgi ieradās Ziemeļigaunijā un mēģināja panākt vietējās muižniecības un pilsētu labprātīgu padošanos. Par tiešu ieganstu kara pārņemšanai uz Livoniju noderēja Sigismunda III 1600. gada 12. marta deklarācija par Igaunijas pievienošanu Polijai.

Zviedrijas un Polijas militāro spēku samēri bija ļoti nevienādi. Ap 1600. gadu Polijā un Lietuvā kopā skaitījās apmēram 8 miljoni iedzīvotāju, turpretim Zviedrijā — ieskaitot arī Somiju — tikai 1,2 miljoni. Abu valstu militāro spēku samēros starpība tomēr nebija tik liela. Poļu karaspēkā kalpoja muižnieki, šlachta, kazaki (ukrainieši un arī pilsētnieki), bruņu bajāri (панцырные бояре), ziņneši (слуги пугные). Galvenā loma poļu karaspēkā piederēja muižnieku un šlachtas jātniekiem. Algotņu uzturēšanai parasti trūka naudas, tā ka to skaits nemēdza būt liels. Poļu vēsturnieks Staņislavs Herbsts tā laika Polijas militāro spēku vērtē uz 60.000 vīru. Zviedrijas karapulcos kopā ar muižniekiem kalpoja arī zemnieki, tāpēc šī samērā nelielā valsts varēja savākt līdz 30.000 vīru, kaut gan sagādāt šim karaspēkam pārtiku Zviedrijai vienmēr bija visai grūti.

Zedermanlandes hercogs Kārlis samērā īsā laikā mo-

bilizēja prāvus spēkus un pa jūras ceļu jau 1600. gada rudenī savāca Igaunijā 14.000 vīru lielu karaspēku. Polijas karalim karavīru vākšana veicās daudz gausāk. Jāņem vērā, ka lieli poļu militārie spēki 1600. gadā bija aizņemti Moldavijā un Rumānijā, tāpēc zviedru un poļu kara sākumā poļi Vidzemē varēja savākt tikai apmēram 2000 jātnieku, ieskaitot vietējos muižniekus (Rosssdienst). Bez šā spēka Vidzemes nocietinātās pilsētās un pilīs stāvēja poļu garnizoni — kopskaitā 750 kājnieku. Tāpat bruņoto spēku samēri tobrīd bija ļoti labvēlīgi zviedriem.

Nostiprinājies Tallinā un Ziemeļigaunijā, hercogs Kārlis galveno triecienu vērta pret Dienvidigaunijas nocietinātajām pilsētām Pernavu, uz kurieni nosūtīja 10.000 vīru, un tālāk uz Peltsamu (Oberpāli) un Laijusi, kurp devās 4000 vīru. Toreizējais poļu karaspēka virspavēlnieks Vidzemē Farensbachs savus nelielos spēkus koncentrēja pie Helmes pils (Valkas tuvumā), bet nespēja nopietni traucēt zviedru uzvaras gājienu pa Vidzemi. Īsā laikā zviedri ieņēma Pernavu un Laijuses nocietināto pili. Kaut gan poļiem 1600. gada 10. oktobrī pie Karksi pils izdevās sakaut dažas nelielas zviedru karaspēka vienības, tam tomēr izšķirošas nozīmes nevarēja būt. Tikai rudens šķīdonis spēja uz laiku aizkavēt zviedru iebrukumu Latvijas teritorijā. Kad sākās ziemas sals un aizsala upes un purvi, hercogs Kārlis ar saviem galvenajiem spēkiem — 7000 vīriem devās uz Tērbatu, ko ieņēma 1601. gada 8. janvārī.

Otra zviedru karaspēka grupa tanī pašā laikā gāja uz Limbažiem un Cēsīm. Straujā gaitā uz priekšu virzoties, zviedri ieņēma Cēsis, Valmieru, Burtņiekus. Ērgēmi, Trikātu un Raunu, pēc tam Krimuldu, Siguldu, Turaidu, Ikšķili un sasniedza Rīgas apkaimi. Nopietnāku poļu pretestību zviedru karaspēks sastapa vienīgi pie Daugavas — Rīgas, Daugavgrīvas un Kokneses. Necerē-

dams tik viegli ieņemt stipri nocietināto Rīgas pilsētu. hercogs savu galveno uzbrukumu vērta pret Koknesi, kas viņam aizsprostoja tālāko ceļu cauri Kurzemei uz Lietuvu. Samērā ātri zviedriem laimējās ieņemt Daugavgrīvas cietoksni. 1601. gada 1. aprīli viņi ieņēma arī Kokneses pilsētu, bet Kokneses pili, kaut gan to aizstāvēja tikai neliels poļu garnizons, ieņemt neizdevās. Atsevišķas zviedru karaspēka vienības devās pāri Daugavai un 1601. gada sākumā cauri Kurzemes hercogvalstij aizgāja līdz pat Biržiem Lietuvas teritorijā.

— Hercoga Kārļa lieliskie panākumi 1600. gada rudenī un 1601. gada sākumā nav izskaidrojami vienīgi ar viņa militaro spēku skaitlisko pārsvaru; šo lielisko panākumu pareizai novērtēšanai jāņem vērā arī tā laika politiskie apstākļi Vidzemē.

Jau pašā kara sākumā noskaidrojās, ka poļi pilnīgi var palauties vienīgi uz Rīgas vācu patriciatu. Rīgas pilsētas valdošā šķira ekonomiski bija cieši saistīta ar Poliju un Lietuvu un kopš Kalendara nemieriem savas kundzības uzturēšanai pilsētā balstījās arī uz poļu militaro spēku. Turpretim Vidzemes lauku muižniecība bija sarūgtināta, tādēļ ka divas trešdaļas no visiem vietējiem amatiem ieņēma poļu un leišu aristokrati, bet vēl vairāk tādēļ, ka leišu un poļu muižnieku rokās nokļuva arvien lielāks skaits Vidzemes muižu. Visnaidīgāk pret poļiem izturējās Vidzemes zemnieki: tie domāja, ka muižu saimniecības paplašināšanās un ar to saistītā kļaušu darba pieaugšanā vainojami taisni poļi.

Šos politiskos apstākļus Vidzemē labi prata novērtēt hercogs Kārlis, kas arī nekavējās izmantot tos savā labā. Vēl būdams Stokholmā, hercogs centās noskaņot Livonijas kārtas labvēlīgi savai Livonijas politikai, sākumā pūlēdamies panākt to neitralitāti Zviedrijas cīņā ar Poliju, bet par visām lietām — aizkavēt poļu desanta sagatavo-

šanu uzbrukumam Somijai. Vēlāk, ieradies ar karaspēku Vidzemē, viņš, no vienas puses, raudzījās pielabināt vācu muižniekus, no otras — ar saviem aģentiem centās pārliecināt arī latviešu un igauņu zemniekus labprātīgi pāriet zviedru pusē. Vispirms hercogam tas bija nepieciešams, lai spētu cīnīties pret jezuitu aģitāciju, kas kūdīja latviešus un igauņus pret luterticīgajiem zviedriem un vāciešiem. Bez tam zemnieku labvēlība zviedru armijai bija vajadzīga ne tikai apgādes nodrošināšanai, bet arī lai izmantotu zemnieku dzīvo spēku bruņotā cīņā. Šo savu pēdējo nolūku hercogs Kārlis arī sasniedza: jau cīņās pie Pernavas zviedriem palīgā gāja prāvi igauņu zemnieku spēki.

Poliski orientētā vācu muižnieku daļa un poļu karaspēka nelielās vienības Vidzemē nokļuva kļūmīgā stāvoklī, galvenokārt zemnieku naidīgās nostājas dēļ, jo igauņu un latviešu zemnieki kara sākumā izrādījās vēl dedzīgāki zviedru piekritēji nekā vācu muižnieki. Poļu karavadoņi savos ziņojumos karalim bija spiesti atzīt, ka vietējie iedzīvotāji, it īpaši latvieši, esot pārgājuši zviedru pusē. Tā 1600. gada 27. septembrī J. Farensbachs žēlojās, ka gandrīz visi zemnieki esot Zedermanlandes hercoga sirīgi piekritēji. Hercogs tos pievilinot ar saviem solījumiem un kūdot viņus organizēt savvērestības pret poļiem, tāpat pret to piekritējiem. Arī Kristaps Radzivils, otrs poļu karavadonis Vidzemē, 1600. g. 13. decembrī ziņoja karalim par latviešu nostāju pret poļiem; pēc viņa izteiciena, visi latvieši kā mušas pie medus līpot pie hercoga Kārļa (A. Speke, *Latvieši un Livonija XVI gs.,* 192. lpp.).

Tāpat kara sākumā abas antagonistiskās šķiras — latviešu zemnieki un vācu muižnieki — atbalstīja zviedru iekarotājus, cerībā atbrīvoties no poļu jūga. Muižnieki cerēja ar zviedru palīdzību vēl vairāk nodrošināt savas

privileģijas, protams, galvenokārt uz zemnieku rēķina, bet zemnieki savukārt sapņoja, ka zviedru iekarotāji ierobežos muižnieku varu pār dzimtļaudīm. Aiz taktiskiem aprēķiniem zviedru aģenti neskopojās ar visādiem solījumiem un uz īsu laiku ieguva vispārēju piekrišanu. Ar to arī jāizskaidro hercoga Kārļa sekmes 1600. un 1601. gadā. Vācu muižnieki, zviedru karaspēkam Vidzemē ierodoties, no visām draudzēm un piļu novadiem ziņoja par savu vēlēšanos atdoties hercoga aizsardzībā, lai tikai nodrošinātu sev muižu turēšanas tiesības. Poļu piekritēji, vietējo zemnieku apdraudēti, parasti meklēja glābiņu bēgot. Tāpēc gadījās, ka veselas draudzes un pat nocietinātas pils zviedri «iekaroja» ar dažiem nedaudziem jātniekiem, kas ieradās, lai pieņemtu no muižniekiem uzticības zvērestu Zedermanlandes hercogam.

Poļi pastāvīgi pārmeta hercogam, ka tas zemniekus izmantojot ne tikai kā nodokļu maksātājus, bet arī kā kareivjus. Poļu aristokrātijai un šļachtai tas likās kaut kas neiespējams un nosodāms. Grafs Zamoiskis, lielkancelers un poļu karaspēka virspavēlnieks Vidzemē, par hercoga Kārļa mēģinājumu izmantot zemniekus arī karam atsaucās ļoti nosodoši: «Kādēļ nelaimīgā un nevainīgā vienkāršā tauta ir spiesta apslacīt ar asinīm bruņotu ļaužu strīdus?» Pēc viņa pārlicības, tikai aiz nabadzības un naudas trūkuma Zedermanlandes hercogs karojot ar zemnieku palīdzību: «Viņa apstākļi ir tādi, ka tos pašus zemniekus, no kuriem viņš prasa lauku darbus, no kuriem ņem nodokļus, ar kuriem stiprina savu mantu kambari, viņš izmanto arī kara darbiem; cik tas ir vāji un nevarīgi, to var skaidri saprast katrs, kam jēga kara lietās» (turpat, 191. lpp.). Pieturoties pie šāda uzskata, Polija savā karaspēkā, kā jau aizrādīts, uzņēma muižniekus, šļachtu un profesionālus karavīrus — kazakus un algoņus. Muižnieku republika (rzeczpospolita) nevarēja uzticēties

savas pašas apbruņotiem zemniekiem: tāpēc arī nebija nekādu sekmju Stefana Batorija mēģinājumiem savā laikā organizēt no zemniekiem t. s. «piechota lanowa». Turpretim Zviedrijā karapulcos pastāvīgi pieņēma arī zemniekus. Šī iemesla dēļ zviedriem hercoga Kārļa nodoms piesaistīt savu militaro mērķu sasniegšanai arī latviešu zemniekus nelikās nekas jauns. Līdzīgi poļiem to nesaprata un arī negribēja saprast Vidzemes muižnieki, kas ar lielu neuzticību vēroja hercoga tieksmi izmantot latviešu un igauņu zemniekus kā saviem politiskiem, tā arī militariem nolūkiem.

Zemniecība Zedermanlandes hercoga Vidzemes politikā bija svarīgs faktors, ar ko tas bija spiests rēķināties savās sarunās ar vācu muižnieku pārstāvjiem. Ticis par Zviedrijas valdnieku ar zviedru zemnieku palīdzību, hercogs Kārlis, lai nodrošinātu savu stāvokli pats savā zemē, nevarēja Livonijā atbalstīt Vidzemes muižnieku tiekšanos pārvērst savus zemniekus par vergiem.

Hercoga Kārļa izturēšanās sarunās ar Vidzemes muižnieku pārstāvjiem pēc būtības bija divkosīga. Vācu muižnieki jau pašā sākumā prasīja, lai hercogs dotu noteiktu atbildi par muižnieku privilēģijām. Līdz ar to izvirzījās arī jautājums par dzimtcilvēkiem un to attiecībām pret muižniekiem. Pašā kara sākumā hercogs Kārlis bija solījis apvienot Vidzemi ar Igauniju. Vidzemes vācu muižnieki šo solījumu bija sapratuši tā, ka viņiem tiks piešķirtas pazīstamās Harijas un Virijas muižnieku tiesības lemt par zemnieku dzīvību un nāvi, t. i., muižnieku augstākā kriminalā tiesās vara pār dzimtcilvēkiem. Tā, piem., jau 1601. g. janvarī bijušās Tērbatas bīskapijas bruņniecība, neapmierinādamās ar iepriekšējiem mutiskiem solījumiem, noteikti prasīja, lai hercogs Kārlis apstiprinot viņu privilēģijas. Tāpat tika prasīts nodrošināt muižniekiem viņu aizbēgušo dzimtcilvēku atdabūšanu, jo

lielākā daļa zemnieku, kā viņi paskaidroja, esot aizbēguši uz zviedriem piederošo Igauniju (Fr. Bienemann jun., Zur Geschichte der livländischen Ritter- und Landschaft 1600—1602. Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, Bd. XVII, Rīga 1900, 481. lpp., Nr. 15). Igaunu bruņniecība savukārt jau 1598. g. 15. martā sūdzējās, ka poļu stārasti «varmācīgā kārtā» aizturot zemniekus, kas aizbēguši no saviem muižniekiem, tādā kārtā nodarot pēdējiem lielus zaudējumus (Ed. Pabst und Baron R. v. Toll, Ehst- und Livländische Brieflade, Bd. I, 2. Abtl., Reval 1861, Nr. 200, 182. lpp.). Tagad tiklab Igaunijas, kā arī Vidzemes muižniecība apsveica hercoga Kārļa nodomu abas provinces apvienot, jo cerēja tā atdabūt aizbēgušos zemniekus un līdz ar to ņemt zemniekiem iespēju turpmāk glābties no muižnieku apspiešanas, bēgot pāri robežai.

Lai neiznīcinātu zemniekos zviedriem labvēlīgo noskaņojumu, hercogs Kārlis, protams, negribēja un nevarēja atklāti uzstāties par muižnieku privilēģiju un dzimtbūšanas aizstāvi; tāpēc viņš pēc iespējas izvairījās no tiešas atbildes bruņniecībai. 1601. gada 16. janvarī viņš tomēr bija spiests ar rakstu apsolīt Tērbatas novada bruņniecībai Harijas un Virijas bruņinieku privilēģijas, gan aizbildinoties, ka kara apstākļu dēļ šo jautājumu vēl nevarot galīgi nokārtot, bet apstiprinot privilēģijas tikai pagaidām. Tanī pašā rakstā viņš paziņoja, ka piešķirot vietējiem muižniekiem arī «vecās labās zviedru tiesības». Tās hercogs Vidzemes muižniekiem piedāvāja bez kādas viņu pašu vēlēšanās, jo zviedru tiesībās nebija ne vārda par dzimtbūšanu vai par muižnieku neaprobežotu varu pār zemnieku dzīvību un mantu, kas bija Harijas un Virijas bruņinieku tiesību galvenais saturs. Acīm redzot hercogs Kārlis «pagaidām» centās izdabāt kā Vidzemes muižniekiem, tā arī zemniekiem, patiesībā izvairoties saistīt sev

rokas ar kādiem noteiktiem solījumiem (Fr. Biennemann jun., Zur Geschichte der livländischen Ritter- und Landschaft 1600—1602, Mittheilungen XVII, Rīga 1900, 483.—484. lpp., Nr. 18).

Cīņā pret Sigismundu III Zviedrijā viņš balstījās kā uz pilsētniekiem, tā uz zemniekiem un panāca, ka viņa pusē nostājās arī sīkā zviedru muižniecība. Patiesībā Vidzemē hercogs Kārlis mēģināja sasniegt to pašu — zviedru vadībā apvienot vācu muižniekus un latviešu zemniekus kopīgai cīņai pret poļiem. Bet jau pašā sākumā izrādījās, ka tamlīdzīga politika nav piemērota Vidzemes vietējiem apstākļiem, kur starp muižniekiem un zemniekiem izpaudās nesamierināms šķiru antagonisms un nacionālās pretrunas.

Vēl atturīgāka bija Zedermanlandes hercoga 1601. gada 21. janvāra rezolūcija Gaujienas muižniekiem (turpat, 485. lpp., Nr. 20) un tā paša gada 12. februāra un 19. februāra rezolūcijas Cesvaines muižniekiem (turpat, 495.—496. lpp., Nr. 30 un 499.—500. lpp., Nr. 35). Atzīstot visas muižnieku agrākās privilēģijas, hercogs šinīs rezolūcijās ne ar vārdu nav pieminējis Harijas un Virijas bruņinieku tiesības.

Kara sākumā tādiem vispārējiem mutiskiem un rakstiskiem solījumiem un pagaidu privilēģiju apstiprinājumiem bija liela aģitatoriska nozīme. Tos veikli izmantoja hercoga Kārļa pusē pārgājušie vācu muižnieki, pierunājot pilu garnizonus padoties zviedriem. Pat Rēzeknes un Ludzas muižnieki, kuru novadi bija pavisam sāņus no kara darbības rajoniem, labprāt gribēja padoties, ja tikai hercogs Kārlis viņiem piešķirtu tādas pašas tiesības kā pārējiem muižniekiem (turpat, 496.—497. lpp., Nr. 31). Hercogs arī nedomāja skopoties un līdzīgas privilēģijas piešķirta pat atsevišķām muižnieku dzimtām, kā, piem., Ērgļos (turpat, 498.—499. lpp., Nr. 34).

Hercogs Kārlis vairākkārt uzaicināja visu Vidzemes muižniecību padoties viņam, soloties atzīt un apstiprināt visas agrākās tiesības un privilēģijas (turpat, 501. lpp., Nr. 38; 508. lpp., Nr. 40). Patiesībā hercoga mutiskiem un arī rakstiskiem solījumiem par privilēģiju atzīšanu Vidzemes muižnieku acīs nebija lielas vērtības, jo bez Zviedrijas riksdaga apstiprinājuma tiem nebija likuma spēka. Ja tomēr jau kara sākumā Vidzemes muižnieku ievērojama daļa pārgāja zviedru pusē, tad tas izskaidrojams galvenokārt ar poļu politiku Vidzemē, kas apdraudēja muižnieku tiesības uz zemi un dzimtcilvēkiem.

Vidzemes vācu muižnieki bija sašķēlušies 2 partijās — poļu un zviedru piekritējos. Poļu partijas priekšgalā bija Davids Hilchens, jau iepriekš minētā Vidzemes zemes tiesību kodeka autors, bet par zviedru partijas vadītāju uzskatāms toreizējais maršals Johans fon Tizenhauzens, kurš 1601. gada janvarī Rīgā teica runu, uzaicinot visus muižniekus un arī pārējās kārtas padoties Zviedrijai. Garajā runā uzskaitīta vesela virkne dažādu «grēka darbu», ko poļi pastrādājuši. Par visa ļaunuma sakni Tizenhauzens uzskata 1569. gadā noslēgto Lublīnas uniju, kas Vidzemi pārvērtusi par beztiesīgu Polijas sastāvdaļu. Kopš tā laika poļi esot sākuši vajāt luterāņus — atņēmuši tiem baznīcas, nolieguši muižnieku privilēģiju īstenību, bet galvenais — atņēmuši daudziem Vidzemes muižniekiem muižas, ko tie sajūtot kā vissāpīgāko zaudējumu un kas apdraudot visas bruņniecības pastāvēšanu. Tizenhauzens slavē dievu, ka tas īstā laikā aizsaucis pie sevis karali Stefanu Batoriju, tā novēršot no Vidzemes «visbriesmīgāko nelaimi», kas tai draudējusi no karaļa politiskiem projektiem. Bet Stefanu Batoriju pārspējis Sigismunds III, kas izrādījies vēl ļaunāks par iepriekšējo valdnieku: tā laikā Polijas valdība, pilnīgi ignorējot savus agrākos solījumus, bez muižnieku ziņas un piekrišanas

esot pieņēmusi «pavisam netaisnus un tiraniskus lēmumus» attiecībā uz Vidzemi, neielaižoties nekādās sarunās ar bruņniecības sūtītām delegācijām un aizliedzot pat protestēt pret nodarītām pārestībām. Par vislielāko privilēģiju pārkāpumu Tizenhauzens uzskata poļu revīzijas komisiju darbību Vidzemē, pārbaudot bruņniecības locekļu muižu turēšanas tiesības: šo komisiju locekļi esot atļāvušies «gānīties» par bruņniecības tiesībām (turpat, 515.—530. lpp., Nr. 47). Savas garās apsūdzības beigās Tizenhauzens cildina Zedermanlandes hercogu Kārli, ko dievs esot izraudzījis par ieroci augstprātīgo poļu sodīšanai.

Johans fon Tizenhauzens aicināja Vidzemes muižniekus labprātīgi padoties hercogam Kārlim, vilinot viņus ar visrozāinākām izredzēm un uzsverot, ka patlaban ir visizdevīgākais brīdis panākt ne tikai visu agrāko privilēģiju apstiprināšanu, bet varbūt pat to ievērojamu paplašināšanu. No otras puses, fon Tizenhauzens brīdināja klātesošos, ka tad, ja viņi domātu zviedriem pretoties, hercoga Kārļa uzvaras gadījumā būtu tam jāpadodas bez kaut kādiem noteikumiem. Arī Rīgas pilsētai Tizenhauzens pareģoja lieliskas nākotnes izredzes, ja tā padotos hercogam bez pretošanās: tad Rīgai būšot vislabākā iespēja gūt tiesību brīvi tirgoties kā Zviedrijā, tā arī «visās Maskavas lielknāza zemēs».

Runas beigās Tizenhauzens biedē savus klausītājus ar neapraķstāmām šausmām, kas sagaidot Vidzemes bruņniecību un Rīgas pilsētu, ja uzvaru gūtu poļi: visas tiesības tikšot atņemtas, tos sagaidot pilnīga bojā eja, tā ka pat vācu vārds no vidzemnieku atmiņas tikšot izdelēts.

Johana fon Tizenhauzena runa pauž Vidzemes muižnieku — zviedru piekritēju — nostāju kara sākumā. Tanī atspoguļojas atklāts nemiers ar poļu politiku Vidzemē un

pagaidām gan tikai cerība, ka, nostājoties zviedru pusē, bruņniecība varētu iegūt savu privilēģiju apstiprināšanu un paplašināšanu.

Hercogs Kārlis joprojām turpināja savu divkosīgo politiku, lai, dodot visādus solījumus muižniekiem, nesanīstos arī ar zemniekiem. Hercoga politiskā nostāja atklāti izpaudās pazīstamajās «Propozīcijās Vidzemes kārtām» 1601. g. 20. maijā. Līdzšinējos vēsturnieku darbos šīs propozīcijas parasti pieminētas, lai cildinātu hercogu Kārli kā zemnieku aizstāvi (turpat, 531.—534. lpp., Nr. 50; 534.—537. lpp., Nr. 51). Šinīs savos priekšlikumos hercogs Kārlis vairs nerunā ne par muižnieku agrākām privilēģijām, ne par to apstiprināšanu. Viņa nodoms bija pilnīgi saliedēt jauniekarotās zemes ar Zviedriju. Pēc viņa domām, visiem Vidzemes iedzīvotājiem vajadzēja apvienoties un pilnīgi sakust ar Zviedrijas kārtām (1. punkts). Lai to panāktu, pats par sevi saprotams, nevarēja pastāvēt īpašas Vidzemes bruņniecības vai citu kārtu privilēģijas; tāpēc hercogs Kārlis lika priekša: «Tā kā neviena zeme un valdīšana nevar pastāvēt bez labiem likumiem un kristīgas kārtības un tā kā šī zeme Vidzeme ar dieva prātu atkal ir apvienota un pakļauta Zviedrijas kronim, tad viņa augstība hercogs atzīst par vēlamu, lai visi tie, kas dzīvo zem viena kunga un valdības, tiktu pārvaldīti pēc vienādiem likumiem un tiesībām. Tā kā šinī zemē nevienā vietā nav bijušas nekādas noteiktas tiesības vai likumi ne augstas, ne arī zemas kārtas ļaudīm, tad viņa augstība hercogs vēlas, lai zviedru valsts rakstītās tiesības tiklab šinī zemē, kā arī citās zemēs, kas atrodas zem Zviedrijas valsts, tiktu pieņemtas un lietotas, vai vismaz tikdaudz, cik tās šai zemei piemērotas un pavalstniekiem derīgas» (6. pk.).

Arī tiesas iekārtu Vidzemē hercogs Kārlis gribēja redzēt izveidotu pēc Zviedrijas parauga (7. pk.).

Vidzemes un Igaunijas muižnieki nepavisam nebija iepriecināti ar hercoga nodomu pielīdzināt viņus tiesībās Zviedrijas muižniekiem, kuru tiesību apjoms bija krietni šaurāks. Bet galīgi viņus neapmierināja hercoga Kārļa nostāja zemnieku jautājumā. Savu propozīciju 5. un 11. punktā hercogs Kārlis lika priekšā Vidzemes muižniekiem atvieglināt zemnieku stāvokli Vidzemē: «Mēs gribam, lai arī muižnieku zemniekiem un citiem šeit zemē būtu brīvība sūtīt savus bērnus skolā un mācīt amatos, kas šai zemei var tikai noderēt un nākt par labu, jo zemniekiem ir vairāk dēlu nekā mājas apsaimniekošanai vajadzīgs. Tālāk mēs gribam, lai bez kādiem šķēršļiem viņiem būtu iespējams nodoties tam, kas viņiem patīk, jo turēt bērnus kā vergus nav pieņemts kristīgā pasaulē un jau priekš daudziem gadiem atmests» (5. pk.). Propozīciju 11. punktā hercogs Kārlis norāda uz biežajām sūdzībām, ka zemniekiem jāciešot visādas pārestības un patvaļa, un līdz šim viņam nekas neesot zināms, ka šinī ziņā būtu kas grozījies; tāpēc viņš prasot, lai beidzot arī zemniekiem tiktu piešķirtas tiesības līdzīgi visiem pārējiem zemes iedzīvotājiem, vai nu pamatojoties uz zviedru tiesībām, vai kā citādi «pēc tiesas un taisnības».

Uztrauktie Vidzemes muižnieku pārstāvji norādīja hercogam Kārlim, ka tamlīdzīgus priekšlikumus viņi savā laikā jau dzirdējuši no Polijas karaļa Stefana Batorija un ka Polijas seims jau 1598. gadā arī pieņēmis lēmumu par Vidzemes zemnieku stāvokļa uzlabošanu; bet šādi priekšlikumi runājot pretim vēstures attīstības gaitai un muižnieku sensenajām tiesībām un privilēģijām. Kā izteicās muižnieku pārstāvji — vienīgi ļaunprātīgi cilvēki varējuši sastāstīt hercogam par dzimtcilvēku beztiesīgo stāvokli Vidzemē. Pēc viņu norādījuma, tiesas spriešanā par dzimtcilvēku kriminalnoziegumiem vai civillietās pie-

daloties arī pašu zemnieku pārstāvji (Rechtsfinder). Muižnieki noklusēja jautājumu par zemnieku tiesībām sūdzēties par muižnieku nodarītām pārestībām, jo tādu tiesību zemniekiem nemaz nebija un muižnieki par tām negribēja ne dzirdēt.

Pats par sevi saprotams, ka muižnieki nebūt nebija sajūsmināti par hercoga Kārļa priekšlikumiem un diplomātiski izvairījās no noteiktas atbildes, cenzdamies izkaulēt iespējami vairāk. Muižnieku pārstāvji liedzās dot kādus saistošus solījumus par kara pienākumu pildīšanu, baznīcu un skolu uzturēšanu, pasta lietu kārtošanu; ar lielu diplomātisku veiklību viņi centās labu daļu prasīto nastu uzvelt Zviedrijas valdībai, bet paši savus solījumus ietērpa vispārējās nesaistošās frazēs.

Galū galā hercogs sarunās ar vācu muižnieku pārstāvjiem iekļuva strupcelā. Muižnieku prasības atklāti noraidīt viņš neuzdrošinājās; tāpēc, par cik hercogs jau agrāk gan mutiski, gan ar rakstiem muižnieku privilēģijas bija atzinis, tagad viņš aizrādīja, ka visām Vidzemes kārtu privilēģijām jādabū Zviedrijas riksdaga apstiprinājums (3. pk.), tā liekot saprast, ka savus agrākos solījumus neatzīs par saistošiem, ja tiem nebūs Zviedrijas kārtu piekrišanas. Tas nozīmēja, ka hercogs nedomā atteikties no savu reiz sprauto mērķu sasniegšanas un negrib apstiprināt Vidzemes muižnieku privilēģijas tādā veidā, kā to vēlējās muižnieku pārstāvji. Ar to pietika, lai daudzi vietējie muižnieki pārsviestos atpakaļ poļu pusē. Pat Ziemeļigaunijas vācu muižnieki atklāti izrādīja savas simpatijas Sigismundam III, bet hercogu Kārli sāka dēvēt par uzurpatoru, kas varu piesavinājis it kā nelikumīgi.

1601. gada sākumā poļiem laimējās sekmīgi pabeigt karu Moldavijā un Rumanijā. Varšavas seims tagad varēja atvēlēt Sigismundam III daudz lielākus līdzekļus

kara turpināšanai Vidzemē. Par armijas virspavēlnieku iecēla Zamoiski. Polijā un Lietuvā sākās plašas mobilizācijas karapulku papildināšanai. No Polijas uz Vidzemi devās 14.000 vīru liels karaspēks, kurā ietilpa arī ap 2000 Zaporožjes kazaku. Lietuvā Radvilcs savāca vairākus tūkstošus karavīru. Kaut gan hercogs Kārlis 1601. gada pavasarī savukārt bija saņēmis no Zviedrijas un Somijas jaunus papildspēkus, viņa armija Vidzemē tomēr nepārsniedza 14.000 vīru. Tā poļu pusē nu bija noteikts pārsvars, un turpmāko militāro operāciju izdošanās vai neveiksme lielā mērā bija atkarīga no vietējo iedzīvotāju nosvēršanās vienā vai otrā pusē.

Vidzemes muižnieku politisko svārstīšanos izmantoja Polija. Poļu karaspēka virspavēlnieks Zamoiskis aicināja visus muižniekus, kas bija pārgājuši zviedru pusē, atkal atgriezties pie poļiem — gan nepiedāvājot tiem nekādus labumus, bet tikai soloties žēlīgi aizmirst nodevību. Ar to arī izskaidrojams, ka Zedermanlandes hercoga 1600. un 1601. gada militārie un politiskie panākumi izrādījās īslaicīgi: ieguvumu nostiprināšanai viņam nepietika militārā spēka. Gan jau pašā kara sākumā (1601. gadā) ar hercoga pavēli Igaunijas kroņa muižās cīņai pret poļiem mobilizēja no katriem 5 arkliem pa vienam zemniekam. Tāpat prāvu zemnieku karaspēku zviedri savāca okupētajā Vidzemes daļā, iesaucot ik piekto zemnieku — «labus šāvējus» un apbruņojot tos «garstobra bisēm un citiem ieročiem» (Fr. Bienemann jun., *Zur Geschichte der livländischen Ritter- und Landschaft 1600—1602*, Mittheilungen, XVII, S. 546). No kāda zviedru virsnieka ziņojuma izriet, ka zemnieki kalpoja karaspēkā ne tikai kā kājnieki, bet arī «zemnieku jātniekos» (Bauerreiter) (Sitzungsberichte — Rīga 1912, 173. lpp.). Ar šo latviešu un igauņu zemnieku palīdzību un pateicoties vācu muižnieku lielākās daļas labvēlīgajam noskaņojumam, hercogs

Kārlis 1600.—1601. g. gan izdzina poļus gandrīz no visas Vidzemes, bet vāji apbruņotie un kara mākslā neapmācītie zemnieku bari nespēja nopietni pretoties lielajam poļu un leišu karaspēkam, kas, izgājis cauri Zemgalei, pārgāja pretuzbrukumā zviedru pozīcijām Daugavas krastos.

Sigismunds III un poļu karavadoņi savu pretuzbrukumu vērta ne tik daudz pret zviedru karaspēku kā pret vietējiem iedzīvotājiem. 1601. gadā poļu karapulki paša karaļa Sigismunda III vadībā devās no Lietuvas cauri Kurzemei (Zemgalei) Daugavas virzienā. Pat katoļu vēsturnieki spiesti konstatēt, ka poļu karaspēka rīcība bijusi ārkārtīgi nežēlīga un šinī karagājienā pilnīgi izpostīti ne mazāk kā 16 Kurzemes hercogvalsts iecirkņi (Āmter). Sevišķi neganti poļu karaspēks plosījies Biržu novadā, «bet vēl ļaunāk Kurzemes hercogistē, tā ka viņi ne tikai ļaudīm visu mantu ar varu atņēma, viņu mājas un sētas aizdedzināja, bet arī ar daudz nepiedzīvotām spīdzināšanām tos līdz nāvei nomocīja, tā ka neviens vācu apgērbā nedrīkstēja laukā rādīties, ... tam vajadzēja bez kādas žēlastības un žēlsirdības mirt, kaut arī tas neviena zviedra nebūtu redzējis, nemaz nerunājot par uzticību tiem ... Tika izgudrotas daudzējādas mocības un spīdzināšanas, lai nabaga nevainīgo tautu mocītu. Dažiem sasēja rokas un virves savilka tik cieši kopā, ka vai asinis no nagu apakšas izsprāga; citiem sasēja pirkstus ar nelielām auklīnām cieši kopā, starpā iebāza šautras un izlauza pirkstus no locītavām; citiem uzlika kaklā zirga loku, piesēja pie tā rokas un ar svecēm dedzināja paduses. Tiem, kas kaut ko no savas mantas bija nobēdzinājuši, lielās mocīšanas dēļ vajadzēja to uzrādīt, un tūlīņ to viņiem atņēma; piedevām viņus neganti sita un pameta guļam pusdzīvus, tā ka tie nebija ne dzīvotāji, ne mirēji. Ja viņiem gadījās sastapt ļaudis, kas ar savu nabadzību bija patvērušies mežos, tiem visu viņu mantu atņēma un

pašus nežēlīgi nokāva. Kādu gandrīz 80 gadu vecu dižciltīgu muižnieci ar abām rokām piesēja pie gara koka un dedzināja ar uguni un pameta pusdzīvu guļam, tā ka drīz pēc tam tā nomira. Daudzus godājamus muižniekus izģērba kailus, dažus citus pa pusei ieraka zemē un tad sāka apšaudīt. Sievu un jaunavu izvarošana bija kļuvusi tik vispārēja parādība, ka to tie neuzskatīja vairs ne par kādu grēku, pat vēl lielījās kā ar kādu godīgu darbu. Dižciltīgus ļaudis bieži piesēja pie staba, to sievas un bērņus viņu acu priekšā izvaroja; dažiem viņi pat nenovēlēja nāvi, pēc kuras tie būtu ilgojušies, bet palaida vaļā ar nogrieztām ausīm un degunu. Labība, ko nevārēja apēst vai aizvest līdzi, tika zirgiem nomīdīta vai pat aizdedzināta, lai zemē nekas vairs pāri nepaliktu.» Līdz pamatiem Kurzemē nopostīto 16 novadu skaitā bijusi Sēlpils, Bārbele, Dubenava u. c. Dažā labā šo novadu muižā palikušas pāri vairs tikai četras sienas vai pat ne tās. Tāpat poļu karapulki apgājušies ar pārējiem iedzīvotājiem, tā ka «no Daugavpils līdz Bauskai... nebija atrodamas vairs ne suns, nerunājot par cilvēkiem, izņemot liķus, kuru pilni bija visi ceļi» (A. Bergengrün, Eine livländische Relation über die Ereignisse in Livland aus der Zeit von 1599—1602, Mittheilungen aus der livländischen Geschichte, XVII, 1, Riga 1900. 151.—153. lpp.).

Dionizijs Fabricijs par mērķi uzskata Polijas politikas attaisnošanu karā pret zviedriem un savā chronikā visādi cildina poļu karaspēka uzvaras un varoņdarbus, bet arī viņš nespēj noklusēt daudzās varmācības un pārestības, ko poļi nodarījuši Vidzemes iedzīvotājiem; viņš pat atstāsta komisku gadījumu, kad poļu kareivji aplaupījuši pašu Šenkingu, Vidzemes katoļu bīskapu: «Viņam bija jāpacieš daudz grūtību, pie tam ne tik daudz no ienaidniekiem, kā no mūsu pašu karavīriem. Tā viņi nolaupīja

bēgošajam bīskapam, kad tas cēlās pāri Gaujai, viņa kakla ķēdi ar krustu, ko bīskapi mēdz valkāt, tāpat paklājus un citas lietas, kādas bīskapam nepieciešamas, un tā apstrādātu palaida valā. Notika arī daudz varmācīgu iebrukumu dižciltīgo muižās, pie kam viņu sievas un meitas tika piesmietas, tā ka par to saniknotajiem muižniekiem viegli bija rast iemeslu pāriešanai Kārļa pusē.

Viņi nesaudzēja arī nebrīvos un pat bija izdomājuši jaunas mocības naudas un mantas izspiešanai no zemniekiem: rokas un kājas sasējuši, viņi tos bāza karsta ūdens toverī un rīkojās, kā cūkas plucinot; citiem sasēja krustām kopā roku un kāju iķškus un tā mocīja cauru nakti, lai tikai izzinātu, kur viņi nobēdzinājuši vai aprakuši savu labību un mājas piederumus. Tā galīgi aplaupītus, beigu beigās viņus nogalināja. Šie briesmu darbi, ko darīja ...mūsējie, sacēla pret viņiem muižniekus un nebrīvos; nav ko brīnīties, ka tie, jau no paša sākuma būdami noskaņoti par atkrišanu, šādos apstākļos vēl jo drīzāk vēlējās no mums atkrist un pāriet Kārļa pusē, jo viņiem šķita, ka tie, kam viņi bija jāaizsargā, apejoties ar viņiem vēl ļaunāk nekā ienaidnieki. Pavisam citādi Kārlis apgājās ar Vidzemes zemniekiem: lai parādītos viņiem iespējami labvēlīgākā gaismā un iegūtu tos sev, viņš savam karaspēkam aizliedzis ņemt no zemniekiem kaut ko citu, atskaitot pārtiku, un jau pakļautos novados lauku ļaudis kaut kā traucēt viņu darbā, bet tos, kas šo hercoga pavēli pārkāpa, bija piedraudēts stingri sodīt» (Dionysii Fabricii Livoniae Historiae compendiosa series. Scriptores rerum Livonicarum, II, 1, Rīga und Leipzig 1846, 490. lpp.).

Kā agrāk, Livonijas kara laikā, tā arī tagad zemnieki visādiem līdzekļiem pretojās karaspēka varmācībām un izmantoja katru izdevību, lai uzbruktu atsevišķām karaspēka vienībām. Pēc kāda aculiecinieka nostāsta Kur-

zemes hercogistes zemnieki jau pašā kara sākumā daudz cieta no poļu karaspēka: «jo tad poļi bija izgājuši cauri visai zemei, visu patvaļīgi nopostīdami. Karaspēka nometnē izcēlās liela dārdzība, tā ka par stopu alus vajadzēja maksāt 6 grašus, tāpēc arī daudzi poļi katru dienu no nometnes bez atļaujas devās uz mājām, bet zemnieki tos parasti nosita. Jo, kad Kurzemes zemnieki redzēja, ka poļi viņiem ne tikai visu mantu nolaupīja, bet arī bez žēlastības nogalināja, gandrīz 4000 viņu sadevās kopā un kādā hercogistes mežā dziļi, apmēram pusjūdzi no ceļa, ierīkoja aizcirtumu un nodarīja daudz zaudējumu karaspēkam, kas gāja prom vai nāca klāt, jo daudzus viņi nosita vai aplaupīja. Bieži vien 10 vai 20 zemnieku esot uzbrukuši 100 poļiem» (turpat, 156.—157. lpp.).

1601. gada vasarā karstākās cīņas norisinājās Daugavas krastos, kur zviedrus atbalstīja arī kāds tūkstotis apbruņotu vietējo zemnieku. Izšķirošā kauja notika 17. jūnijā pie Kokneses. Kopš kāda laika pilsētu bija ieņēmuši zviedri, bet tiem drīz vien pietrūka pārtikas, un Cēsu apriņķa muižnieki no savas puses nemaz necentās laikā piegādāt zviedriem palīgspēkus. Pēc Kokneses zaudēšanas hercogs Kārlis pilnīgi pamatoti pārmeta Cēsu apriņķa muižniekiem, ka no pabalsta, ko tie savā laikā viņam solījuši, viņš neesot saņēmis tikpat kā neko un ka «apstulbotie vidzemnieki savu labību un lopus novēlējuši labāk ienaidniekam nekā krietniem ļaudīm, kas stāvējuši pie Kokneses»; tāpēc lai nebrīnoties, ka pašu nolaidības dēļ tiem nāksoties saņemt sodu (Fr. Biemann jun., *Zur Geschichte der livländischen Ritter- und Landschaft 1600—1602*, 546.—547. lpp.).

Pēc Kokneses kaujas poļi straujā gaitā virzījās uz ziemeļiem, apdraudot zviedru stāvokli pat Igaunijā. Ar vācu muižniekiem, kas bija padevušies zviedriem, poļi apgājās

kā ar nodevējiem, bet zemnieki vienmēr tika nesaudzīgi aplaupīti un izkauti. Piedevām vēl 1601. un 1602. gadā gadījās liela neraža, un visā zemē iestājās pat viduslaikos nepieredzēts bads. Pieminētais katoļu vēsturnieks un dedzīgais poļu politikas aizstāvis Dionizijs Fabricijs savā *chronikā* raksta:

«Tā nu mēs būtu pastāstījuši par karagājiena iznākumu un par abu karapulku, zviedru un poļu, piedzīvojumiem, bet negribam atstāt neievērotu arī to, kā tanī laikā gājis nabaga Vidzemes zemniekiem un nebrīvajiem. Šausmas pārņem dzirdot, un ir sāpīgi stāstīt, ka vienā pašā gadā gandrīz visi Vidzemes zemnieki dabūja galu un izglābties varēja vienīgi tie, kas bija sabēguši mežos un purvos; domā, ka diezin vai desmitā daļa viņu palikusi dzīva. Kā stāsta lielākā daļa šās provinces apstākļu un šās tautas paražu pazinēju, šinī gadā dabūjuši galu vairāk kā 600.000 abu kārtu un dažāda vecuma nebrīvo — tik nožēlojams bija šo nabaga ļaužu stāvoklis. Piedevām vēl bija uznācis briesmīgs bada posts, tā ka bads spieda ļaudis ēst kritušu zirgu maitas, suņus, kaķus, peles un citu, kas cilvēkam riebjas, lai tā remdinātu savu badu» (*Scriptores rerum Livonicarum*, II, 1, 493. lpp.).

Francis Nienstede savā *chronikā* atzīmē, ka 1601. gadā Vidzemē nosalusi visa labība, sevišķi vasarāji, bet rudzu sējumus, kas paguvuši nogatavoties, nopostījis un iznīcinājis karaspēks. Nienstede labi pazīstams ar savu poļiem labvēlīgo noskaņojumu, bet arī viņš spiests atzīt, ka sevišķi nežēlīgi ar vietējiem zemniekiem apgājies poļu karaspēks: «Nabaga ļaudīm spīdzinot locekļi tika tā izlauzti un viņi paši likti uz uguns un tā svilināti, ka neganto moku dēļ viņi neko nevarēja noslēpt un viņiem vajadzēja no zemes izrakt, ko viņi bija noslēpuši; pat maizi no krāsns un no mutes un drānas no miesas tiem nolaupīja; viņiem nepalika ne

podš, ne katls, kur viņi būtu varējuši lauka zāli savārit (ēdienam); silēs un abrās ar nokaitētiem akmeņiem tie plaucēja zaļo zāli, ēda to bez sāls un uzdzēra aukstu ūdeni; plikiem un kailiem viņiem nācās gulēt sniegā; ne cirvis tiem nebija palicis, ar ko tie būtu varējuši nocirst pagali malkas. Tāpēc viņi pietūka kā blūķi; visas mājas, ciemi un karaceļi bija pilni beigtu vīru, sievu un bērnu liķiem, jo ne suņi ceļmalā, ne putni gaisā, ne meža zvēri tos nespēja apēst» (Franz Nyenstädt, *Livländische Chronik*, 112.—113. lpp.). Salasījušies pulkos, zemnieki devās uz Rīgu, cerēdami tur paglābt savu dzīvību. Tā laika dokumentos un chronikās uzskaitīti arī daudzi cilvēku ēšanas gadījumi.

Vēl negantāka bija poļu karaspēka apiešanās ar to Vidzemes muižu zemniekiem, kuru īpašnieki bija pārgājuši zviedru pusē. Jau pieminētais, poliski orientētais Nienstede, aprakstot postu un nelaimi, kas piemeklējuši Vidzemes novadu iedzīvotājus, kam 1601. gada oktobrī gāja cauri poļu karapulki paša karaļa un Cēsu vaivada Jirgena Farensbacha vadībā no Ikšķiles un Kokneses gar Ropažiem un Straupi uz Cēsīm un Valmieru, stāsta: «Šinī gājienā posts piemeklēja nabaga laudis. Viņus nežēlīgi dedzināja un spīdzināja, visu viņu mantu nolau-pīja, visus žogus un mājas nodedzināja; tā ka tie briesmīgā bada dēļ bariem krita pie zemes un apmira. Ciemos un pa ceļiem tie palika neaprakti gulam, tā ka pat akmeņiem zemē par tiem vajadzēja iežēloties» (turpat, 109. lpp.).

Pēc Valmieras ieņemšanas un īslaicīgas, bet nesekmīgas Raunas aplenkšanas Zamoiskis savas krietni vien paretinātās karaspēka vienības novietoja ziemas mītnēs Valmieras, Straupes un Mujānu novados, «kur tad viņi pēc sava paraduma laida valā visādas patvaļības, nabaga zemnieku laudis ar laupīšanām, postīšanu un piekaušanu

jo neganti tiranizēja, daudzus no viņiem izgērba kailus un visniknākā salā izdzina no mājām, tā ka daudzi no šiem nabaga ļaudīm tanī laikā pa krūmiem un mežiem nosala, bet daudzi tāpat kaili ieradās Rīgā, kur tos sv. Jura klosteris uzņēma un Rīgas pilsēta apgādāja ar nepieciešamo uzturu. Tas tagad bija Vidzemē tik bēdīgs un posta pilns laiks, ka to nemaz nav iespējams aprakstīt» (Christian Kelch, *Liefländische Historia*, 476. lpp.).

Vilandes katoļu prāvests, jau agrāk citētais Dionizijs Fabricijs, kā notikumu laika biedrs un aculiecinieks apstiprina to pašu:

«Dievbijīgai sirdij vai jālūzt, dzirdot šādas lietas stāstam un iedomājoties nelaimīgo Vidzemes zemnieku nožēlojamo stāvokli un lielo postu, ko dievs šiem nabaga ļaudīm uzsūtījis. Kas Igaunijā 1600. gada rudenī bija iesēts, to nākamajā gadā nevarēja novākt, jo nebija plāvēju, ja no savām nometnēm neieradās kareivji un neievāca savām vajadzībām, kur nu viņiem tas patika. Toreiz ikviens varēja brīvi plaut, kur pats nebija sējis, bet kur cerēja iegūt bagātu ražu. Pa lielākai daļai labība palika visu ziemu neaiztikta laukos stāvam; nākamajā pavasarī bads mācīja nabaga zemniekus vākt un izkaltēt vārpas, kurās vēl atradās graudi, un jaukt maizei klāt pelavas. Bet pietiek par to...» (*Scriptores rerum Livonicarum* II, 1, 494. lpp.).

Karš atnesa zemniekiem vislielāko postu un nelaimi. Daudzos novados zemniekus vai nu apkāva poļu karaspēks, vai arī tie nomira bada nāvē. Tiem, kas palika dzīvi, bija jādzīvo galīgā nabadzībā. Ārkārtīgi jūtams bija labības, sēklas un lopu trūkums. Vidzemes izpostīšana, zemnieku aplaupīšana un apkaušana draudēja iznīcināt arī muižnieku saimniecisko labklājību.

Turpretim politiskā ziņā kopš Kokneses kaujas Vidzemes muižnieku stāvoklis bija izvērties visai labvēlīgs.

Hercogs Kārlis bija pārliecinājies, ka ar vāji apbruņotiem un neapmācītiem zemnieku bariem, kas bija mobilizēti viņa armijā, nav iespējams sekmīgi turpināt karu pret poļiem; tāpēc pēc Kokneses kaujas viņa politikā pret muižniekiem vērojams spējš lūzums, kas izskaidrojams ar hercoga cenšanos noskatot tos zviedriem labvēlīgāk.

Politiskā ziņā Vidzemes muižniecība, tāpat arī Rīgas pilsēta guva lielus panākumus, izmantojot poļu un zviedru savstarpējo sacensību. Kā Zviedrijas, tā Polijas valdnieki neskopojās ar solījumiem apstiprināt jau agrāk pastāvējušās privilēģijas un dažos gadījumos tās arī ievērojami paplašināt. Tieši tanī pašā laikā vērojams, ka arī poļu valdība maina savu Vidzemes politiku un lūko pārvilināt muižniekus savā pusē. Šinī ziņā sevišķi raksturīgs poļu «uzsaukums vidzemniekiem» 1602. gada sākumā. Uzsaukumā norādīts, ka Vidzemes muižnieki, pāriedami zviedru pusē, nekādus labumus tomēr neesot ieguvuši un hercogam Kārlim nepietiekot militārā spēka savu piekritēju aizstāvēšanai Vidzemē. Polijas karaļa vārdā uzsaukumā muižniekiem garantēts, ka «ikviens dabūs atpakaļ, kas viņam piederējis un vēl vairāk», t. i., muižas un privilēģijas, kā arī apsollta pilnīga amnestija visiem muižniekiem, kas uz laiku aizmirsuši savu zvērestu Polijas karalim. Tāpat tika solīts grozīt līdzšinējo poļu politiku Vidzemes muižniekiem vēlamā garā un garantēta drošība un brīvība (Fr. Bienemann jun., Zur Geschichte der livländischen Ritter- und Landschaft 1600—1602, Mittheil. XVII, 559.—560. lpp., Nr. 68).

Hercogs Kārlis savukārt atzina par nepieciešamu neskopoties ar solījumiem Vidzemes muižniekiem. Tā 1602. g. 12. jūnijā viņš parakstīja rezolūciju par Cēsu un Pernavas apriņķu bruņniecības privilēģiju apstiprināšanu. Tagad rezolūcijas 3. punktā hercogs solīja piešķirt muižniekiem Harijas un Virijas bruņinieku tiesības, kā arī

apstiprināja visas agrākās privilēģijas, soloties nākamībā tās vēl uzlabot un nodrošināt, kā arī ievērojami paplašināt lēņu muižu mantošanas tiesības (turpat, 574. lpp., Nr. 80).

Tanī pašā 12. jūnijā hercogs apstiprināja arī Tērbatas apriņķa muižnieku privilēģijas, apsolot no jauna izlēņoto muižu turētājus pielīdzināt tiesībās un privilēģijās agrākiem lēņu muižu turētājiem (turpat, 575.—577. lpp., Nr. 81). Nākamajā dienā — 13. jūnijā bijušās Tērbatas bīskapijas vasaļu privilēģijas tika apstiprinātas. Šis pēdējais dokuments sevišķi spilgti raksturo hercoga Kārļa jauno nostāju viņa Vidzemes politikā. Pēc Tērbatas bruņniecības lūguma, kas apsolās uz mūžīgiem laikiem pievienoties Zviedrijai, hercogs apņemas to sargāt un aizstāvēt pret visiem ienaidniekiem (turpat, 579. lpp.).

Tika apstiprināta Augsburgas ticības brīvība, bet, no otras puses, arī aizrādīts, ka luterāņu baznīca Vidzemē turpmāk būs padota Zviedrijas valdības ieceltam superintendentam. Pēdējam piešķirta tiesība atcelt visus nederīgos mācītājus un izraudzīt savam amatam atbilstošus kandidātus. Gadījumā, ja izceltos konflikti starp muižniekiem un mācītājiem, lieta jāizmeklē superintendentam kopā ar Tērbatas pils pārvaldnieku; ja par vainīgu atzīts mācītājs, tas bez kavēšanās atlaižams; ja mācītājs par vainīgu netiek atzīts, bet muižnieki ar to tomēr neapmierināti, tad mācītāju pārceļ uz citu draudzi (privilēģijas 1. punkts). Tātad luterāņu baznīca tagad pilnīgi tika pakļauta ne tikai karalim, bet arī vietējiem muižniekiem, kas to pārvērtā par visīstāko bruņniecības politisko ieroci. Mācītāju un dažādu amatpersonu sagatavošanai bija paredzēts nodibināt Tērbatas universitāti (2. pk.).

Tika apstiprinātas visas vecās muižnieku privilēģijas, un hercogs Kārlis pats savā, kā arī visu savu pēcnācēju vārdā apņēmas tās nekad negrozīt (3. pk.). Apstiprinātas

tika visas lēna muižu turētāju īpašuma un lietošanas tiesības, par ko tiem bija jādod 1 apbruņots jātnieks ik no 15 zemnieku mājām, pie kam par pilnu zemnieku māju bija uzskatāma tikai tāda, kas muižai ik nedēļas dod vienu darbinieku ar 2 vēršiem vai 2 zirgiem (4. pk.).

Sevišķi svarīgs muižniekiem bija privilēģijas 5. punkts, ar ko hercogs Kārlis viņiem dāvāja Harijas un Virijas bruņinieku tiesības. 6. punktā arī Tērbatas bruņniecības tiesas vara pielīdzināta Harijas un Virijas bruņniecības tiesas varai. Muižnieku ievēlētā landratu koleģija atzīta par pirmo instanci muižnieku lietās. Zemnieku lietām nodibināma īpaša tiesa. Katram muižniekam viņa muižas robežās saskaņā ar Harijas un Virijas bruņinieku tiesībām tiek piešķirta augstākā un zemākā tiesas vara pār zemniekiem, t. s. kakla tiesa, kaut gan ar vienu ierobežojumu: piespriežot zemniekam nāves sodu, tiesā jābūt pieaicinātiem vēl citiem 6 muižniekiem un Tērbatas pils pārvaldniekam (turpat, 583. lpp.).

Jaunajā pārvaldes sistēmā svarīga loma paredzēta Tērbatas pils pārvaldniekam. Privilēģijas 8. punktā noteikts, ka Tērbatas pils pārvaldnieku iecel karalis no zviedriem vai vietējiem vāciešiem, kas kopā ar landratiem kā muižnieku pārstāvjiem iecel un atlaiž visas amatpersonas; kopīgi viņi pārzina arī visas pārvaldes lietas. Tātad, kaut arī pils pārvaldnieks ir karaļa iecelta amatpersona, viņa rīcības brīvību ierobežo landratu koleģija, ar ko viņam vienmēr jāsazinās. Turpretim pils pārvaldniekam ar savu rīcību nebija tiesība kaut kādi ierobežot muižnieku privilēģijas; ikvienā gadījumā tās viņam bija stingri jāievēro (9. pk.), nepieļaujot neko tādu, kas runātu tām pretī. 10. punktā paredzēts, ka muižnieku muižu turēšanas tiesības pārbaudīs Zviedrijas valdības ieceltas amatpersonas kopā ar Vidzemes muižnieku pārstāvjiem. Tālāk ikvienam muižniekam piešķirta tiesība celt namus

un dzīvot Tērbatas domkalnā, tāpat kā Harijas un Virijas muižniekiem bija tiesība celt namus Tallinas domkalnā (7. pk.). Privileģijas noslēgumā (11. pk.) hercogs Kārlis savā un savu pēcnācēju vārdā sola turpmāk rūpēties par muižnieku privileģiju paplašināšanu un uzlabošanu. Muižniekiem atzīta arī tiesība griezties pie karaļa un valdības ar lūgumiem un priekšlikumiem privileģiju un tiesību uzlabošanai un paplašināšanai.

1602. gadā hercogs Kārlis tātad bija jau galīgi atteicies no 1601. gada propozīcijās ietvertajiem principiem un, kā redzams, vairs nedomāja par zemnieku brīvlatīšanu un viņu stāvokļa uzlabošanu — domu, kas izpaudās minētajās propozīcijās. Tagad viņš tikai centās iztapt vācu muižniekiem un pilsētniekiem.

Tomēr hercogam nekad neizdevās iegūt pilnīgu muižnieku uzticību. Zviedru piekritēju skaits Vidzemē ar katru gadu kļuva mazāks. 1603. gadā ne tikai Vidzemē, bet arī Igaunijā turpinājās vācu muižnieku pārbēgšana poļu pusē (Kaspars Tizenhauzens). Jau 1603. g. aprīlī Tērbata krita poļu rokās, un 1604. g. pavasarī zviedru administrācijai kļuva zināms, ka organizējas plašāka muižnieku savvērestība par labu Polijai. Dažus savvērestības vadoņus 1605. g. sākumā (janvarī un februārī) apcietināja. Tie visi piederēja pie Igaunijas muižnieku aristokratijas un bija atbildīgos amatos. Noskaidrojās, ka savvērestības galvenie barveži bijuši Heinrichs Kristaps fon Treidens, bijušais bruņniecības hauptmanis un landrats, tāpat landrata Reinholda Livena dēls Heinrichs Livens — pēdējais bija izpelņījis sevišķu zviedru augstākās priekšniecības uzticību (Ed. Pabst, *Einiger Ehstländer Conspiration mit Polen gegen Karl IX, 1604—1605, Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands*, Bd. I, Reval 1873, 207.—209. lpp.). Pie savvērniekiem piederējuši arī Morics Vrangels, hercoga karapulku bijušais feldmaršāls, un landrats Jo-

hans Rozens ar Hansu Rozenu — dižciltīgas muižnieku dzimtas locekļi. Ar Jirgena Anrepa palīdzību, kas jau agrāk bija pārgājis poļu pusē, sazvērnieki uzturēja sakarus ar Sigismundu III un poļu karaspēka virspavēlnieku Chodkeviču. Sazvērnieki, balstoties uz Igaunijas muižniecību un izmantojot sakarus ar dažiem Tallinas rātes locekļiem, bija izstrādājuši plānu, pēc kura vispirms bija paredzēts ieņemt pili un domkalnu, pēc tam atklāti izsludināt Igaunijas padošanos Sigismundam III un reorganizēt vietējo pārvaldi. Pili ar domkalnu bija domāts atstāt muižnieku pārvaldīšanā — gan piedaloties arī 2 Tallinas pilsētas pārstāvjiem; par to 2 bruņniecības pārstāvji savukārt ieguva tiesību piedalīties pilsētas pārvaldē. Sazvērnieku vadoņu apcietināšana un notiesāšana 1605. gadā izjauca muižnieku opozīcijas plānus par padošanos Sigismundam III, bet vispārējais muižnieku noskaņojums kā Igaunijā, tā arī Vidzemē palika nelabvēlīgs zviedriem, jo Zviedrijas riksdagā radās dažādi šķēršļi Vidzemes privilēģiju apstiprināšanai.

Vidzemes un Igaunijas muižnieku attiecības pret hercogu Kārli lielā mērā ietekmēja notikumi pašā Zviedrijā. Hercogs pats ilgāku laiku uzturējās Zviedrijā, un 1604. gadā kara darbība Vidzemē uz laiku aprima. Hercoga ienaidnieki Zviedrijā izmantoja viņa militārās neveiksmes Vidzemē, iepriekšējo gadu neražu un badu, tā ka viņa valsts pārvaldnieka stāvoklis līdz ar to bija apdraudēts.

Zviedrijas iekšējā un ārējā politikā izšķirošus lēmumus pieņēma riksdags, kas 1604. gadā sanāca Norčepingā. Norčepingas lēmumi bija liktenīgi kara turpināšanai un vispār Zviedrijas politikai Vidzemē. Zemākās kārtas arī šoreiz atbalstīja «zemnieku karali» («bondekoning»), un hercogs Kārlis tika atzīts par Zviedrijas karali Kārli IX, bet viņa pēcnācēji par vienīgiem liku-

mīgiem Zviedrijas troņa mantotājiem. Līdz ar to riksdags noteikti atbalstīja karaļa priekšlikumu turpināt karu pret Sigismundu III un Poliju. Tika pieņemts lēmums par armijas palielināšanu un reorganizāciju. Jau esošā karaspēka papildināšanai tika apbruņoti vēl 9000 jātnieku un kājnieku, ko algoja valsts. Jaunos jātnieku pulkus saformēja galvenokārt no zemniekiem un pilsētniekiem, pa daļai atvietojojot ar tiem muižnieku jātnieku dienestu (Rossdienst), no kura muižnieki visiem līdzekļiem lūkoja atkratīties. Par atbrīvošanos no jātnieku dienesta muižniekiem uzlika atbilstošu kara nodokli jauno karapulku uzturēšanai. Norčepingas riksdags atļāva karalim par jātnieku dienestu kara laikā apbalvot ar zemi vai muižām pēc lēņu tiesībām arī pie muižnieku kārtas nepiederošos. Neievērojot muižnieku protestus, pēc pārējo kārtu pieprasījuma Norčepingas riksdagā tika nolemts, ka šīs dāvinātās muižas joprojām paliek valsts īpašums un lēņu turētāji tās nedrīkst ne iekļāt, ne pārdot. Bez tam tika pieņemts arī norādījums, ka lēņu muižu turētāji zaudē savas tiesības, ja tās netiek apstiprinātas, jaunam karalim uz troņa nākot. Līdz ar to bija stipri sašaurinātas lēņu muižu mantošanas tiesības. Ar šādiem lēņu tiesību ierobežojumiem, kas skāra muižnieku agrākās privilēģijas, zemnieku, pilsētnieku un garīdznieku kārtas Norčepingas riksdagā mēģināja nosargāt valsts īpašumus un ienākumus, lai iegūtu papildu līdzekļus karaspēka uzturēšanai. Tanī pašā nolūkā Norčepingas riksdags pieņēma lēmumus kalnrūpniecības un manufakturas attīstības veicināšanai Zviedrijā, sevišķu uzmanību pievēršot ieroču ražošanai.

Norčepingas riksdaga lēmumi un Kārļa IX nostāja pret Zviedrijas muižniekiem, kuru privilēģijas viņš nekad netika apstiprinājis, atbilstoši ietekmēja arī Vidzemes un Igaunijas muižnieku nostāju pret Zviedrijas politiku Livo-

nijā. Kārlis IX pat bija licis priekšā kādā no jaunajiem likumprojektiem ietilpināt noteikumu, ka muižnieks, kas nesūta savu dēlu skolā vai neapmāca to karadienestam, zaudē muižnieka tiesības. Tāda Kārļa IX cenšanās izveidot Zviedriju par absolūtu monarchiju un pilnīgi pakļaut muižniekus karaļa varai nebija savienojama ar Vidzemes un Igaunijas muižnieku tieksmi izdabūt sev visādas privilēģijas un nodrošināt neatkarību no Zviedrijas un Polijas valsts varas. Vērojot notikumus Zviedrijā, sāka šķobīties Vidzemes un Igaunijas muižnieku ticība Kārļa IX — toreiz vēl Zedermanlandes hercoga — 1602. gadā dotajiem solījumiem un privilēģiju apstiprinājumiem. Ar to arī izskaidrojams, kāpēc 1605. un nākamo gadu kara darbības laikā Vidzemes vācu muižnieki pret zviedriem bija ļoti neuzticīgi un parasti atteicās tos atbalstīt.

1605. gadā kara darbība Vidzemē atjaunojās. Šoreiz galvenais cīņas objekts bija Rīgas pilsēta. Augusta mēnesī prāvs zviedru karaspēks paša Kārļa IX vadībā mēģināja pilsētu ieņemt bet jau 17. septembrī pie Salaspils poļu karavadonis Chodkevičs to galīgi sakāva: poļu kavalerija vēlreiz uzvarēja Kārļa IX zemnieku pulkus. Pēc Salaspils kaujas zviedri neilgā laikā zaudēja gandrīz visus savus iekarojumus Vidzemē, un nedrošs kļuva viņu stāvoklis pat Igaunijā. Gan Vidzemē vēl joprojām siroja nelielas zviedru karaspēka vienības, bet tās nespēja apdraudēt poļu kundzību, kas balstījās uz Rīgu un citām nocietinātām pilsētām un pilīm. Kaut cik ilgāk zviedri noturējās vienīgi 1608. gadā ieņemtajā Daugavgrīvas cietoksnī, līdz ar to pārtraucot Rīgas pilsētas tirdzniecību ar Rietumeiropu. Beidzot 1609. gadā zviedriem vajadzēja Vidzemi galīgi atstāt. Tikai nemieri Polijā un Sigismunda III iejaukšanās Maskavas valsts iekšējās jukās sagādāja zviedriem iespēju noturēties Ziemeļigaunijā un Tallinā.

Ne militarā, ne politiskā ziņā poļu karalis nespēja izmantot Salaspils lielisko uzvaru. Sigismunds III veltīja savu galveno uzmanību avanturai ar Viltus Dmitriju, palīdzot tam tikt uz Maskavas cara troņa. Tanī pašā laikā Polijā izveidojās magnātu opozīcija, kas atklāti nostājās pret visiem mēģinājumiem nostiprināt karaļa varu. 1606. gadā tika noslēgta brūnā sazvērētība pret karali, kuras priekšgalā nostājās Krakavas vaivads Zebžidovskis (Rokosz Zbrzydowskiego). Sākās atklāts pilsoņu karš, un Sigismunds III bija spiests iztērēt savus pēdējos naudas līdzekļus, lai savāktu pietiekami karaspēka cīņai pret konfederātiem. Poļu karaspēka uzturēšanai un atalgošanai Vidzemē, kā stāsta Dionīzijs Fabričijs, vairs nebija nekādu līdzekļu. Poļu zaldati patvaļīgi atstāja galīgi izpostīto Vidzemi un apmetās karaļa muižās Lietuvā, kuru ienākumus viņi piesavinājās savam uzturam. Gandrīz divus gadus viņi pavadīja Lietuvā un pameta Vidzemi bez jebkādas aizsardzības. 1609. gadā kara darbība starp zviedriem un poļiem Vidzemē faktiski izbeidzās uz ilgāku laiku, jo tālāk zviedru un poļu agresija vērsās galvenokārt pret Maskavas valsti. Vienīgi zviedru un daņu karā (1611—1613) zviedri uzbruka daņiem piederošajai Monas salai (1611) un Sāmsalai (1612), tās stipri izpostot, bet Latvijas teritoriju kara darbība šoreiz neskāra. 1617. gadā zviedri no jūras puses gan uzbruka Daugavgrīvas cietoksnim un ar Kurzemes hercoga dienestā esošā avanturista Valdemara Farensbacha palīdzību ieņēma Salacu un Pernavu. Tomēr pēc neilga laika (1618) zviedriem Vidzeme atkal bija jāatstāj; noturējās viņi tikai Salacas novadā un Pernavā. Poļu spēki savukārt bija novājināti cīņās ar krievu tautu un karā pret turkiem, tāpēc Vidzemē iestājās pamiers līdz 1621. gadam.

Visu agrāko militāro operāciju gala iznākums Vidzemē bija Zviedrijai nelabvēlīgs. Visām pūlēm pielabīnāt Vid-

zemes vācu muižniekus bija maz panākumu — solījumi muižniecībai tikai varēja sacelt nemieru latviešu un igauņu zemniekos.

Vidzemes zemniekiem savukārt daudz ļauna nodarīja zviedru karaspēka varmācības pēdējos gados, ko tie atļāvās, raudzīdami sagādāt sev pārtiku. Zviedri sacentās ar poļiem vietējo zemnieku laupīšanā un spīdzināšanā. Kaut gan Kārlis IX kādreiz bija izteicies, ka viņa nodoms neesot karot pret zemniekiem, vēlāko gadu kara notikumi tomēr rādīja pretējo.

Chronists Nienstede stāsta par zviedru postījumiem un laupīšanām Rīgas apkaimē 1605. gada augusta uzbrukuma laikā pilsētai: «3. augustā viņi nonāca uz Smilšu kalna pie Rīgas gan zirgos, gan kājām, iebruka priekšpilsētā, nodedzināja skaisto sv. Gertrudes baznīcu un visas dzirnavas ar daudz mājām, arī daudz pilsoņu muižu un zemnieku māju pilsētas landfogtejā un nolaupīja daudz lopu» (Franz Nyenstädt, Livländische Chronik, 118. lpp.). Nienstedi papildina otrs postošā kara aculiecinieks Bodekers, kurš atzīmē zviedru karaspēka dedzināšanas un laupīšanas Rīgas tuvākā apkaimē — Bīķerniekos, Mīlgrāvī, Babītē un citur vēl visu turpmāko nedēļu (Bodecker, Chronik Livländischer und Riga-scher Ereignisse 1593—1638, Rīga 1890, 18.—19. lpp.). Mēnesi vēlāk zviedri kuģos un liellaivās devās pa Lielupi uz augšu «un nodarīja lielu postu Babītes apkaimē un Kurzemē; daudz viņu devās zirgos un kājām uz Tukumu, laupīja un dedzināja un nodarīja lielus zaudējumus nabaga ļaudīm» (Franz Nyenstädt, Livländische Chronik, 119. lpp.). Chronists Kelchs, aprakstot kara notikumus Vidzemē un Igaunijā, katrā izdevīgā gadījumā cildināt cildina zviedru politiku; bet arī viņš nespēj noklusēt, ka 1609. gadā, kad kāda vācieša un skotu nodevības dēļ poļi atņēma zviedriem Pernavu, zviedru gene-

ralis Kaspars Kruze ar saviem jātniekiem mēģinājis atņemt poļiem pilsētu, bet neko nespējis tiem padarīt; viņa ierašanās tikai sagādājusi postu vietējiem zemniekiem, jo, kā stāsta chronists, «viņš ļāva saviem laudīm pēc patikas laupīt zemi un mocīt zemniekus» (Christian Kelch, *Liefländische Historia*, 502. lpp.).

Pats par sevi saprotams, ka latviešu un igauņu zemnieku acīs vairs nebija nekādas izšķirības starp poļu un zviedru iekarotājiem.

Nereti zemnieki ķērās pie ieročiem, lai aizstāvētos pret poļu un zviedru karaspēka varmācībām. Arī šoreiz, tāpat kā Livonijas kara laikā, zemnieki uzbruka vācu muižniekiem. Aculiecinieki, chroniku autori, ar īgnumu piemin apbrūnoto zemnieku rosību un zina stāstīt, ka zemnieki laukos salasījušies kopā lielākās grupās, dažreiz pa vairākiem simtiem vienā pulkā, un tad staigājuši apkārt laupdami. Tā kāds Vidzemes vācu muižnieks — zviedru piekritējs Filips Uraders, muižas īpašnieks, savā dienas grāmatā raksta, ka, bēgot no poļiem, viņam un vēl citiem 23 ceļavīriem uzbrucis 300 vīru liels zemnieku bars; visi viņi aplaupīti līdz pēdējam, Uraders tikai ar pūlēm izglābis dzīvību (Fr. Bienemann jun., *Philipp Uraders Tagebuch*, *Baltische Monatsschrift*, Bd. 55, 1902, 69. lpp.).

Tāpat Kārļa IX valdīšanas pēdējos gados Zviedrijas politika Vidzemē nonāca strupceļā. Latviešu un igauņu zemnieki bija zaudējuši cerību, ka zviedru «zemnieku karalis» viņus atbrīvos no poļu iekarotāju un vācu muižnieku jūga. Bet neizdevās zviedriem iegūt arī Vidzemes vācu muižnieku un pilsētnieku uzticību. Kārlim IX pietrūka karaspēka un nebija arī naudas kara turpināšanai Vidzemē.

Poļi pēc uzvaras Vidzemē rīkojās visai patvarīgi un varmācīgi. Vācu muižniekiem viņi tomēr šķita pieņemamāki par zviedriem. Muižnieku ideāls bija muižnieku

republika, par kādu bija izvērtusies Polija. Tikoja viņi arī pēc dzimtcilvēku verdzības, kāda pastāvēja Polijā. Turpretim Zviedrijā muižniekiem nekad nebija tik plašu kārtas privilēģiju kā Polijā, bet galvenais — tur nebija pazīstama dzimtbūšana. Polijas valdība kara gados savukārt krasi mainīja savu agrāko politiku Vidzemē un lūkoja pārspēt zviedrus, solidāma vācu muižniekiem un pilsētniekiem visādus labumus, ja tie paliktu uzticami Polijai.

Aiz bailēm zaudēt Vidzemi un Rīgu Sigismunds III un Polijas seims atzina par nepieciešamu mērenāku rīcību savā Livonijas politikā un pat atzina ticības brīvību luterāņiem. 1607. gadā Polijas seims apstiprināja Vidzemei jau 1598. gadā izstrādāto *Ordinatio Livoniae II*, ar ko Vidzemes vācu muižnieki tiesībās tika pielīdzināti poļu un leišu muižniekiem. Vāciešiem tika atzīta tiesība iegūt īpašumā muižas ne tikai Vidzemē, bet arī Lietuvā un Polijā. Polijai uzticamiem vācu muižniekiem izdeva arī stārstijas, līdzīgi poļu un leišu tautības muižniekiem.

Baltijas vācu historiografija t. s. poļu laikus Vidzemē novērtē tikai negatīvi, vainojot poļus vienīgi visādās varmācībās un patvaļībās. Tas tomēr nav pareizi, jo, kā redzams no iepriekšējiem piemēriem, poļu valdība ir ļoti daudz darījusi vācu pilsētnieku un Vidzemes muižnieku privilēģiju tālākā izveidošanā. Taisnība gan, ka vāciešiem labvēlīgā poļu valdības politika Vidzemē vērojama tikai vēlākos gados; bet tieši šo vēlāko laiku privilēģijas, ko poļu valdība apstiprināja Vidzemes muižniekiem un pilsētām, pārgāja kā mantojums uz t. s. zviedru laikiem. Šo privilēģiju vēsturiskā nozīme ir tā, ka daudz gadījumos tās noderēja par pamatu XVII un vēlāko gadsimtu privilēģijām. Tātad, neraugoties uz lielajiem kara postījumiem, Vidzemes muižnieki un pilsētas politiskā ziņā no Polijas un Zviedrijas kariem ieguva ļoti daudz. Vie-

nīgi zemnieki neko neieguva, bet gan tikai ļoti daudz zaudēja — cits mantu, cits visu iedzīvi, bet dažs labs arī savu dzīvību. Zemnieku tiesiskais un saimnieciskais stāvoklis kļuva vēl ļaunāks nekā bija pēc Livonijas kara.

Par drausmīgajiem kara postījumiem, kādi bija nodarīti latviešu zemniekiem zviedru un poļu kara laikā, visai raksturīgas un pareizas ziņas iegūstam no tā laika arklu revīzijām. A. Švābe, salīdzinot pirmās zviedru arklu revīzijas (1601) aktis ar divu nākamo revīziju materiāliem, kas notikušas 1624. un 1630. gadā, konstatē: «23 draudzēs bija pavisam 5158 zemnieku mājas, no kurām poļu-zviedru karā bija nopostīti 53%, pie kam atsevišķos novados postījumu procents ir vēl lielāks, sevišķi Ziemeļvidzemē, kur postījumi svārstās ap 60—70%. Rēķinot pēc arkliem, aplaužoti bija tikai 1331, no tiem klaušas spēja dot, vispār kārtīgi saimniekot vairs tikai 36%.» Uz 5158 zemnieku mājām bija palikuši vairs tikai 2991 zirgs un 3143 liellopi, kas nozīmē, ka gandrīz pusei māju nebija neviena zirga un daudzām pat ne govys (A. Švābe, Latvijas tiesību vēstures lekcijas, II d., Rīgā 1933, 57. lpp.). Pēc E. Dunsdorfa aprēķina 1624. g. bezzirga saimniecību skaits bijis 18,5% no visu zemnieku apdzīvoto māju skaita. Pat vēl 1638. g., t. i., kad pēc kara postījumiem Vidzemē bija pagājis jau ilgāks laiks un daudz zemnieku māju atkal bija atjaunotas, salīdzinot ar 1601. gada arklu revīziju, ap 1000 ciematu, t. i., 20% no 1601. gadā konstatētā māju skaita, stāvēja tukši (E. Dunsdorfs, Vidzemes arklu revīzijas 1601. un 1638. gadā, LU Raksti, Tautsaimn. un ties. zin. fak. serija, IV sēj., Nr. 1, 162. un 181. lpp.).

Zviedru un poļu kara laikā visos novados un muižās bija jūtams liels darba spēka trūkums. Cilvēku un darba lopu trūkuma dēļ muižu lauki palika neapstrādāti. Zemnieku mājas pa lielākai daļai bija nodedzinātas un to lauki atmatā. Ar to arī izskaidrojams, ka kara vēlākos

gados zemniekus un lopus sāka uzskatīt gandrīz vai par visvērtīgāko kara laupījumu. Tā 1612. gadā zviedru karaspēks, ielauzies dāņiem piederošajā Sāmsalā, centās vai visus zemniekus aizvest gūstā, lai tos nometinātu Vikas novadā, kas iepriekšējos kara gados bija pārvērsts par galīgu tuksnesi.

Karaspēka un muižnieku varmācības un kara postījumu sekas — neraža, šausmīgs bads un epidemijas — nesa sev līdzī zemnieku masu iznīcināšanu. Un tomēr — kaut arī zemnieku dzīvais spēks bija galīgi novājināts — latviešu un igauņu tautas pat kara pēdējā posmā nemītējās pretoties saviem apspiedējiem, kas lielā mērā ietekmēja kara darbības norisi, it īpaši 1617. un 1618. gadā. Kā poļu, tā arī zviedru karaspēka stāvoklis kļuva sevišķi grūts, jo aprūka provianta. Kad Gustavs II Adolfs prasīja apgādāt savu karaspēku Vidzemē un Igaunijā ar pārtiku, muižnieki 1618. g. janvarī, atbaidot karalim, bija spiesti norādīt, ka neviens no muižniekiem vairs neesot spējīgs piespiest savus zemniekus paklausīt: ja kādā vietā pārtika arī būtu, tad zemnieku nepaklausības dēļ neesot iespējams to piegādāt karaspēka daļām (Sitzungsberichte Riga 1912, 196. lpp.). Tādos apstākļos kā zviedru, tā poļu karaspēkam pastāvīgi draudēja bads. Tas bija viens no galvenajiem iemesliem, kas piespieda zviedrus un poļus 1618. gadā pārtraukt kara darbību Vidzemē un Igaunijā un uz pāris gadiem noslēgt pamieru. Pamiera laikā muižnieki ar valdības un bruņoto spēku palīdzību mēģināja piedabūt zemniekus pie paklausības, piespieda tos atgriezties pamestajās mājās un sākt apstrādāt laukus (turpat, 202. lpp.). Lai nodrošinātu valstij ieņēmumus un apmierinātu muižnieku prasības pēc zemnieku darba spēka, Gustavs Adolfs aizliedza zviedru karaspēkam okupētajā Vidzemē laupīt un postīt zemnieku saimniecības.

9. MASKAVAS POLITIKA ZVIEDRU UN POĻU KARĀ

Livonijas kara gala iznākums nevarēja apmierināt Maskavas noteicošās aprindas, un Maskavas diplomātija nekad neuzskatīja Livonijas jautājumu par galīgi izšķirtu. Tā uzmanīgi vēroja notikumu tālāko norisi Livonijā, lai izdevīgā brīdī aktīvi iejauktos Polijas un Zviedrijas cīņā par virskundzību Baltijas jūrā.

Boriss Godunovs, kas jau cara Fjodora Ivanoviča valdīšanas laikā bija Maskavas politikas vadītājs, centās izlīgt ar Poliju un Lietuvu (Rzeczpospolita) un nodibināt miera attiecības, lai varētu brīvāk uzstāties pret zviedriem. 1590. gadā sākās krievu un zviedru karš, kas beidzās ar 1595. gada miera līgumu. Pēc miera līguma Zviedrijai bija jāatsakās par labu Maskavai no Livonijas karā iegūtajām krievu pilsētām Jamas, Koporjes, Ivanogorodas un Korelas (Keksholmas); tomēr Narvu zviedriem izdevās noturēt. Daudz labvēlīgāks Maskavai kļuva stāvoklis, kad iesākās zviedru un poļu karš. Sigismunda III centieni apvienot Poliju ar Zviedriju bija tieši vērsti pret Maskavu, un tāpēc Boriss Godunovs ar visādiem līdzekļiem, ar naudu un ārzemnieku algotņiem atbalstīja Zederlandes hercogu Kārli.

Zviedru un poļu karš nostiprināja Maskavas stāvokli kā attiecībās ar Poliju, tā arī Zviedriju. Boriss Godunovs lūkoja pat izmantot Polijas un Zviedrijas pretrunas Maskavas valsts pretenziju atjaunošanai uz Livoniju un ar diplomatiskiem līdzekļiem cerēja piespiest Zviedriju atdot Maskavai Narvu un panākt Polijā Maskavas tiesību atzīšanu Livonijā vai vismaz Tērbatas apgabalā. Protams, ka ne Zviedrija, ne Polija nebija ar mieru piekāpties, un tāpēc diplomatiskajām sarunām panākumu nebija. Atklāti iejaukties karā Livonijas dēļ Boriss Godunovs neuzdro-

šinājās, jo viņa iekšpolitiskais stāvoklis bija pārāk nedrošs; tomēr, pārņemis Jāņa IV Bargā domu par Livonijas iegūšanu, viņš atkārtoja arī tā politiskos paņēmienus vietējo iedzīvotāju labvēlības iegūšanai. Līdzīgi Jānim IV Bargajam Boriss Godunovs projektēja nodibināt Livonijā karalisti, kas būtu vasaļa atkarībā no Maskavas. Godunovs atrada arī piemērotu kandidātu Livonijas karaļa tronim — zviedru princi Gustavu, Erika XIV dēlu, kas savā laikā no Zviedrijas bija padzīts un dzīvoja Itālijā. Borisa Godunova aicināts, Gustavs ieradās Maskavā. Kopš tā laika Maskavas diplomati sarunās ar Polijas un Zviedrijas pārstāvjiem biedēja viņus ar zviedru princi Gustavu, norādot uz tā likumīgām tiesībām mantot Zviedrijas troni.

Līdztekus tam Boriss Godunovs visādi centās apliecināt savu labvēlību Livonijas vāciešiem. Livonijas kara laikā uz Maskavu gūstā aizvestos Livonijas pilsētu iedzīvotājus un muižniekus tagad dažādi apdāvināja un atlāva viņiem brīvi nodarboties gan ar tirdzniecību, gan amatniecību. Daži no tiem atgriezās dzimtenē, lai aģitētu par Maskavu. Visiem Livonijas iedzīvotājiem Borisa Godunova vārdā tika garantēta pilnīga ticības brīvība un solīts apstiprināt visas pastāvošās tiesības un privilēģijas. Sevišķu uzmanību pievērsa Rīgas iedzīvotājiem: «Valdniekam ir kļuvis zināms, ka viņus, rīdziniekus, poļu un leišu ļaudis visādi apspiež, grib tos novērst no viņu ticības un piegriezt pāvesta un jezuitu ticībai, pārkāpt viņu tiesības, paražas un brīvības un izdarīt tā, lai visā Livonijas zemē nevienu vācieti ne ar lākturi vairs nevārētu sameklēt. Valdnieku tas ļoti skumdināja; viņš parādīja Livonijas vāciešiem daudzējādu žēlastību un labvēlību; tādu žēlastību ne no viena valdnieka viņi nebija piedzīvojuši un nepiedzīvos; tik dievbijīga, tik drošsirdīga un gudra valdnieka nav bijis kopš krievu zemes sākuma»

(С. М. Соловьев, История России, кн. II, т. VI—X
3 изд., СПб, стр. 704).

Krievu aģitacija nepalika gluži bez panākumiem. Tās ietekmē Narvā sākās sazvērestība. Sazvērnieki bija saistīti ar Vastselinas (Neihauzenas) un Alūksnes garnizona komandantu Konradu Busu, kam Kārlis IX pilnīgi uzticējās. Sazvērestību tomēr atklāja jau pašā sākumā. Tās barvedim Busam izdevās aizbēgt uz Maskavu, bet ar to arī izbeidzās Borisa Godunova aktivitāte Livonijas virzienā.

Daudzi Vidzemes vācu muižnieki, poļu padzīti no muižām un zaudējuši cerību, ka zviedri viņiem kaut kādi varēs palīdzēt, ar prieku pieņēma Borisa Godunova priekšlikumu pāriet Maskavas kalpībā. Jau 1601. gadā Maskavā ieradās lielāks skaits Livonijas vācu muižnieku Detlefa fon Tizenhauzena vadībā. Pats Boriss Godunovs viņus pieņēma svinīgā audiencē un apsveica kā dārgus sengaidītus viesus: «Mēs priecājamies, ka esat sveiki un veseli nokļuvuši mūsu galvaspilsētā Maskavā. Mūs ļoti skumdina, ka jūsējie jūs izdzinuši un esat zaudējuši visu mantību; bet nebēdāji — mēs jums trīskārt atdosim visu to, ko jūs tur zaudējuši; muižniekus mēs pacelsim kņazu kārtā, citus mazākos ļaudis — par bajāriem; jūsu kalpi pie mums būs brīvi ļaudis; mēs dosim jums zemi, ļaudis un kalpus, liksim staigāt jums zīdā un zeltā, jūsu makus pildīsim ar naudu; mēs nebūsim jums ne cars, ne kungs, bet tēvs, jūs būsīt mums bērni, un nebūs jums citas priekšniecības kā vienīgi mēs; es pats jūs tiesāšu; jums paliks jūsu ticība. Bet par to jums jāzvērē pēc savas ticības, ka jūs kalposīt mums un mūsu dēlam pēc tiesas un taisnības, nekļūsit nodevēji un neiesīt uz citām zemēm — ne turku, ne Krimas, ne nogaju, ne poļu, ne zviedru karaļa. Ja kļūs jums zināms kāds ļauns nodoms pret mums, tad ziņojiet mums par to... Ja visu to izpil-

dīsīt, tad es jums piešķiršu tik lielu algu, ka par to runās arī citās zemēs» (turpat, 719. lpp.). Tiešām Livonijas vācieši, kas iestājās Maskavas militārā dienestā, saņēma bagātīgas naudas balvas un muižas. Dižciltīgākiem piešķīra 50 rubļu algas gadā un muižas ar 100 dzimtcilvēkiem; mazāk ievērojamie saņēma 30 rubļu algas un muižu ar 50 zemniekiem, sīkākie muižnieki — 20 rubļu algas un muižu ar 30 zemniekiem, bet vācieši, kas nebija muižnieku kārtas — 15 rubļu algas un zemes īpašumu ar 20 dvēselēm. Bijušiem Livonijas tirgotājiem, ko Jānis IV Bargais bija nometinājis uz dzīvi Maskavā, Boriss Godunovs piešķīra 300—400 rubļu aizdevuma bez procentiem, par ko tiem bija jāsolās neizbraukt no Maskavas bez īpašas valdības atļaujas un necelt svešās zemēs Borisam Godunovam sliktu slavu. Vēsturnieks Solovjovs norāda, ka Maskavas valdnieki jau agrāk sākuši pieņemt savā dienestā ārzemniekus, sevišķi vāciešus, bet nekad vēl šie ārzemnieki nebija izpelnījušies tādu cieņu un godu kā tieši pie Borisa Godunova. Šādas viņa rīcības galvenais iemesls bijis — vēlēšanās pielabināt Livonijas vāciešus. Svarīgs faktors bijis ārzemnieku kara prasme, bez tam vēl Borisa Godunova neuzticēšanās pašu krievu laudīm, kādēļ viņš centies tuvināt sev ārzemniekus, cerēdams, ka tie būs viņam pilnīgi uzticami (turpat, 719. lpp.). Tātad jau ar muižnieku cara Borisa Godunova valdīšanas laiku datējams tās politikas sākums, kas atjaunojās XVIII gadsimtā un izrādījās tik labvēlīga Baltijas vācu muižniekiem.

Maskavas valstij Borisa Godunova politika atnesa vienīgi launu. Sigismunds III, pārliecinājies, ka viņam neizdosies pakļaut Maskavu savai politikai un likt lietā tās saimnieciskos un militaros resursus cīņā pret Zviedriju, ar jezuitu palīdzību ķērās pie intervences organizēšanas Maskavas valstī. Tās iekšējo juku pastiprināšanai viņš

atbalstīja Viltus Dmitriju. Atlīdzībai par sniegto atbaistu Sigismunds III prasīja atdot Polijai ne tikai Smoļensku un Seversku, bet arī Novgorodu, Pleskavu, Veļikije Lukus, Vjazmu un citas pilsētas, apgalvojot, ka tās visas jau agrāk ietilpušas Lietuvas lielkņazistē. Otra svarīga Sigismunda III prasība bija — laist cauri krievu zemēm poļu karaspēku cīņai pret zviedriem, apgādājot to ne tikai ar pārtiku un ieročiem, bet arī ar naudu. Tik viegli šie poļu agresīvie plāni tomēr nebija realizējami, jo Viltus Dmitrijs, baidīdamies zaudēt troni, savu nolīgumu ar Polijas karali neuzdrošinājās pildīt (История СССР, под ред. Б. Д. Грекова, т. I, 1947, стр. 373—374).

Tautas sacelšanās Maskavā un Viltus Dmitrija nāve izjauca Sigismunda III politiskos aprēķinus. Bajāru cars Šuiskis (1606—1610) 1607. gadā noslēdza ar Poliju un Lietuvu pamieru uz 3 gadiem un atklāti nosvērās par labu militari politiskai sadarbībai ar Zviedriju. 1609. gada februārī Maskava noslēdza ar Zviedriju līgumu par «mūžīgu» mieru starp abām valstīm, paredzot kopīgu uzstāšanos pret Poliju un Lietuvu. Kā zināms, jaunais Zviedrijas karalis Gustavs II Adolfs izmantoja šo 1609. gada līgumu, lai okupētu Novgorodu, Nevas upi un to Somu jūras līča piekrastes daļu, kas piederēja Maskavas valstij. Zviedrija un Polija tagad sacentās ne tikai Livonijas dēļ, bet arī krievu zemju un pilsētu sagrābšanā, ikviena tīkoda iegūt iespējami vairāk. Zviedri pat mēģināja ieņemt Pleskavu, bet cieta neveiksmi. Pēc tam Gustavs II Adolfs labprāt gribēja izlīgt ar Maskavu, lai visus savus militāros spēkus varētu izmantot cīņai ar Poliju Livonijas dēļ. Ar Stolbovas miera līgumu 1617. gadā Maskavai bija jāatdod Zviedrijai Ivangoroda, Jama, Koporje un Orešeka ar novadiem. Noslēdzis Stolbovas miera līgumu, Gustavs II Adolfs priecājās, ka neviena krievu laiva vai kuģis bez zviedru atļaujas nevarot izklūt Baltijas jūrā.

Lai Maskavu galīgi atgrieztu no Baltijas jūras un līdz ar to nodrošinātu Zviedrijai virskundzību Ziemeļeiropā, jaunais zviedru karalis atjaunoja karu pret Poliju, cenšoties pakļaut visu Latvijas un Igaunijas teritoriju.

Stolbovas miera līgums 1617. gada 27. februārī ar Zviedriju un 1618. gada 1. decembrī uz 14 ar pus gadu noslēgtais Devolinas pamiers ar Poliju bija ļoti neizdevīgs krievu tautai. Poļi paturēja Smolensku, Čerņigovas un Novgorodas-Severskas apgabalus. Bet kara pārtraukums Maskavas valstij bija nepieciešams spēku atjaunošanai pēc poļu un zviedru interventu postījumiem. Tikpat izdevīgs Maskavas ārējai politikai bija Polijas un Zviedrijas kara turpinājums par Vidzemi un Igauniju, jo abas valstis pagaidām bija spiestas atteikties no agresīvas, tieši pret Maskavu vērstas politikas.

Zviedrijas un Polijas cīņā Livonijas dēļ iestājās lūzums 1621. gadā, kad 16. septembrī Gustavs II Adolfs ieņēma Rīgu. Pēc tam zviedri okupēja Jelgavu (3. oktobrī), ko jau 1622. gada jūnijā gan atkal vajadzēja atstāt. 1625. gadā poļi zaudēja Tērbatu un Koknesi. Zviedru karaspēks no jauna iebruka Kurzemē un aizgāja līdz Pasvalei un Biržiem Lietuvas teritorijā. 1626. g. 17. janvarī zviedri sakāva lielākus poļu spēkus kaujā pie Valles muižas un līdz ar to nodrošināja savu stāvokli Vidzemē. Kaut gan Bausku un ieņemtos Kurzemes novadus zviedri 1628. gadā atkal zaudēja, Gustavs II Adolfs, lai salauztu poļu pretošanās spējas, no jūras puses iebruka Austrumprūsijā, tieši apdraudot Polijas svarīgākos centrus. Polijas karaspēka pretošanās spējas izsika; līdz ar to Zviedrija draudēja izveidoties par Maskavas ārējās politikas bīstamāko sāncensi Baltijas jūras piekrastē. Maskavas diplomātija tagad bija tieši ieinteresēta novirzīt Gustava II Adolfa iekarošanas politiku pret Vāciju, kurā kopš 1618. gada plosījās Trīsdesmit gadu karš. Polijas

karalis jau Trīsdesmit gadu kara pirmajā posmā ar savu karaspēku atbalstīja Austrijas Habsburgus cīņā pret čehiem. Iejaucoties Trīsdesmit gadu karā Zviedrijai, varēja paredzēt, ka neitrāla nepaliks arī Polija, kas tiks ievilkta cīņās starp protestantiem un katoļiem, nostājoties pēdējo pusē. Tāpēc Maskavas diplomātija sāka atbalstīt zviedru karaļa cenšanos noslēgt ar Poliju pamieru. Zviedru militārie panākumi piespieda Poliju un Lietuvu noslēgt 1629. g. 26. septembrī Altmarkā (Elbingas tuvumā) ar Zviedriju pamieru uz 6 gadiem. Zviedrijai palika Vidzeme ar Rīgu līdz Daugavai un Aiviekstes upei — tātad visu Pārdaugavas hercogisti Gustavam II Adolfam tomēr neizdevās iegūt.

Altmarkas pamieru kopš Zviedrijas iejaukšanās Trīsdesmit gadu karā Maskava uzņēma ar lielu gandarījumu. Cara valdība apņēmās piegādāt Zviedrijai lielāku daudzumu lētas labības; Zviedrija savukārt apsolījās nelikt šķēršļus Maskavas tirdzniecībai ar Holandi un Angliju. Bija paredzēts, ka ar Zviedriju kā vidutāju Maskavas valdība iegādāsies ieročus, lai gatavotos karam pret Poliju pēc Devolinas pamiera līguma izbeigšanās. Zviedrijai labvēlīgā Maskavas politika bija viens no svarīgākiem faktoriem, kas nodrošināja zviedru armijas uzvaras Vācijā 1630.—1635. g. Zviedrija to izmantoja savas kundzības galīgai nodrošināšanai Baltijas jūrā. Pateicoties Maskavas labvēlīgai politikai, Zviedrija arī panāca, ka pēc Altmarkas pamiera līguma izbeigšanās 1635. gadā noslēdza jaunu pamieru Štumsdorfā uz 26 gadiem. Zviedrija gan bija spiesta atteikties Polijai par labu no Gustava II Adolfa iekarojumiem Prūsijā, bet Latvijas teritorijas 1629. gadā nospraustās robežas palika bez pārmaiņām. Latgale joprojām palika atdalīta no pārējās latviešu apdzīvotās teritorijas un līdz pat 1772. gadam atradās polu varā.

NOSLĒGUMS

Ilgstošie kari Livonijas dēļ, kas iesākās 1558. gadā un ar pārtraukumiem turpinājās līdz pat Altmarkas pamiera noslēgšanai 1629. gadā, drausmīgi izpostīja visu latviešu zemi un izbeidzās ar jaunu tās pārdalīšanu starp apkārtējām valstīm.

Iekarojis Vidzemi, Gustavs II Adolfs lielā mērā nostiprināja Zviedrijas kā lielvalsts stāvokli un nodrošināja tās kundzību pār Baltijas jūru. Turpretim Polija kopš tai neveiksmīgā kara ar Zviedriju zaudēja savu agrāko starptautisko stāvokli, un šī ārpolitiskā neveiksme paasināja tās iekšējās jukas.

Zviedrijas virskundzība Baltijas jūrā, kas bija savienota ar Maskavas valsts politisko un saimniecisko blokadi, nevarēja nodrošināt ilgstošu mieru Baltijas jūras austrumu piekrastē, un jau XVII gs. 50. gados atjaunojās Maskavas valsts cīņa par brīvu izeju uz Baltijas jūru.

Cīņā par kundzību Baltijas jūrā kā XVI, tā arī XVII gs. par vienu no galvenajiem kara laukiem izvērtās Latvijas un Igaunijas teritorijas. Šā cēloņa dēļ tā saucamais Baltijas jautājums sagādāja latviešu un igauņu tautām arvien jaunas ciešanas un kara postījumus. Par maldīgiem tomēr jatzīst kā baltvācu, tā arī latviešu buržuazisko vēsturnieku mēģinājumi šiem kara postījumiem piešķirt galveno nozīmi starp cēloņiem, kas veicināja dzimtbūtnieciskās verdzības attīstību. Dzimtbūšanas tālākā attīstība XVI gs. beigās un XVII gs. sākumā nav izskaidrojama citādi kā ar vācu muižnieku apzināto un mērķtiecīgo politiku. Tādus ārējos apstākļus kā Polijas, Zviedrijas, Danijas un Maskavas valsts savstarpējo politisko un militaro sacensību muižniecība prata izmantot savā labā, lai nodrošinātu savas kārtas privilēģijas un pēc iespējas neaprobežotu varu pār saviem dzimtcilvē-

kiem. Šinī ziņā vācu muižniecības iekarojumi zviedru un poļu kara laikā XVII gs. sākumā tiešām bija ļoti lieli un nodereja tai par pamatu «landesštata» izveidošanai t. s. «labajos zviedru laikos».

Latviešu zemniekiem «labie zviedru laiki» iesākās ar vēl nepiedzīvotiem kara postījumiem, badu, mēri un citām briesmām, kas pat apdraudēja latviešu tautas turpmāko pastāvēšanu.

Zviedrijas kundzība Baltijas jūras piekrastē nebija stabils politisks faktors un nevarēja nodrošināt latviešu tautai mieru un labklājību ilgākam laikam. Apstākļi kļuva labvēlīgāki tikai tad, kad XVIII gs. sākumā latviešu apdzīvotā teritorija tika ietilpināta Krievijas imperijā.

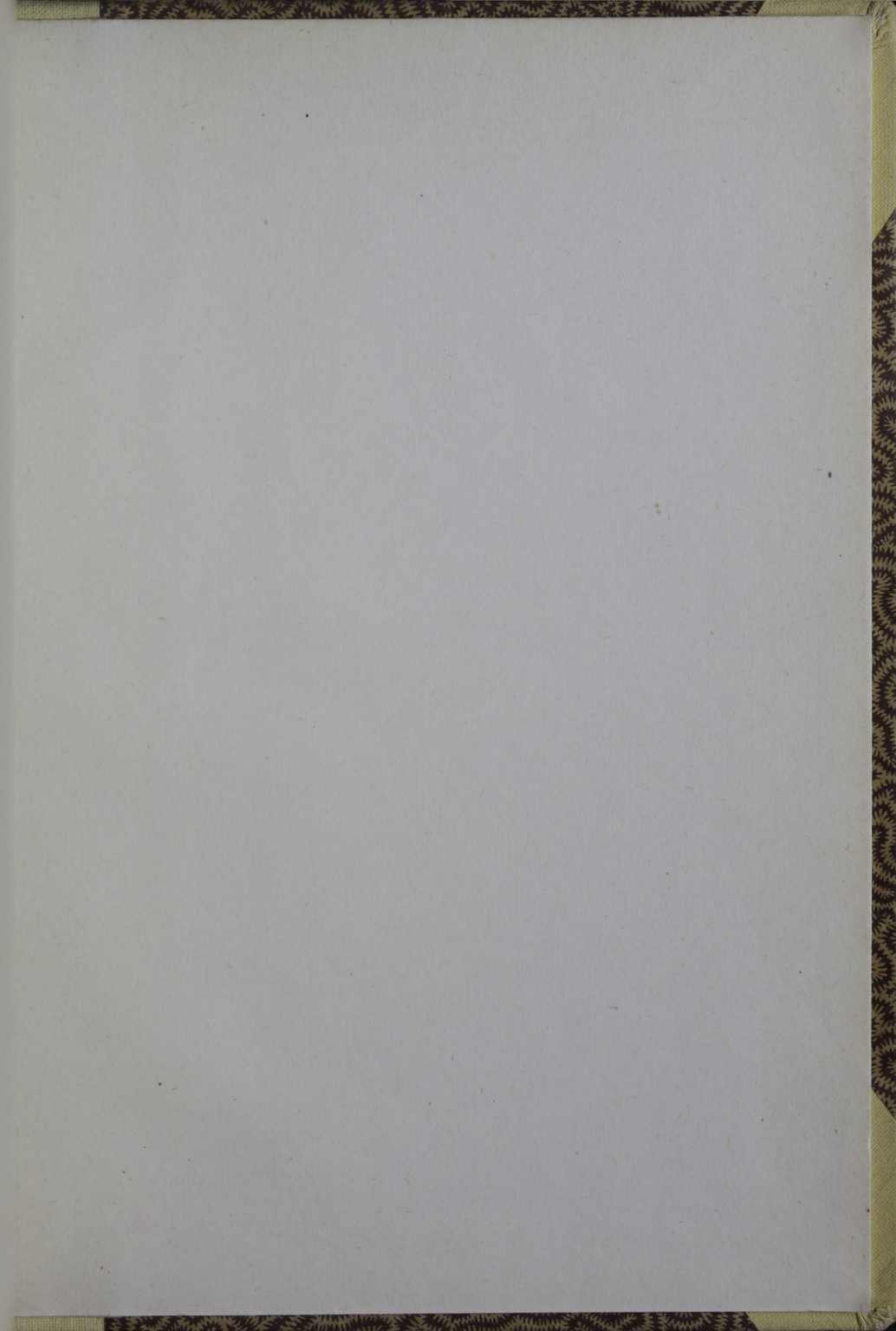

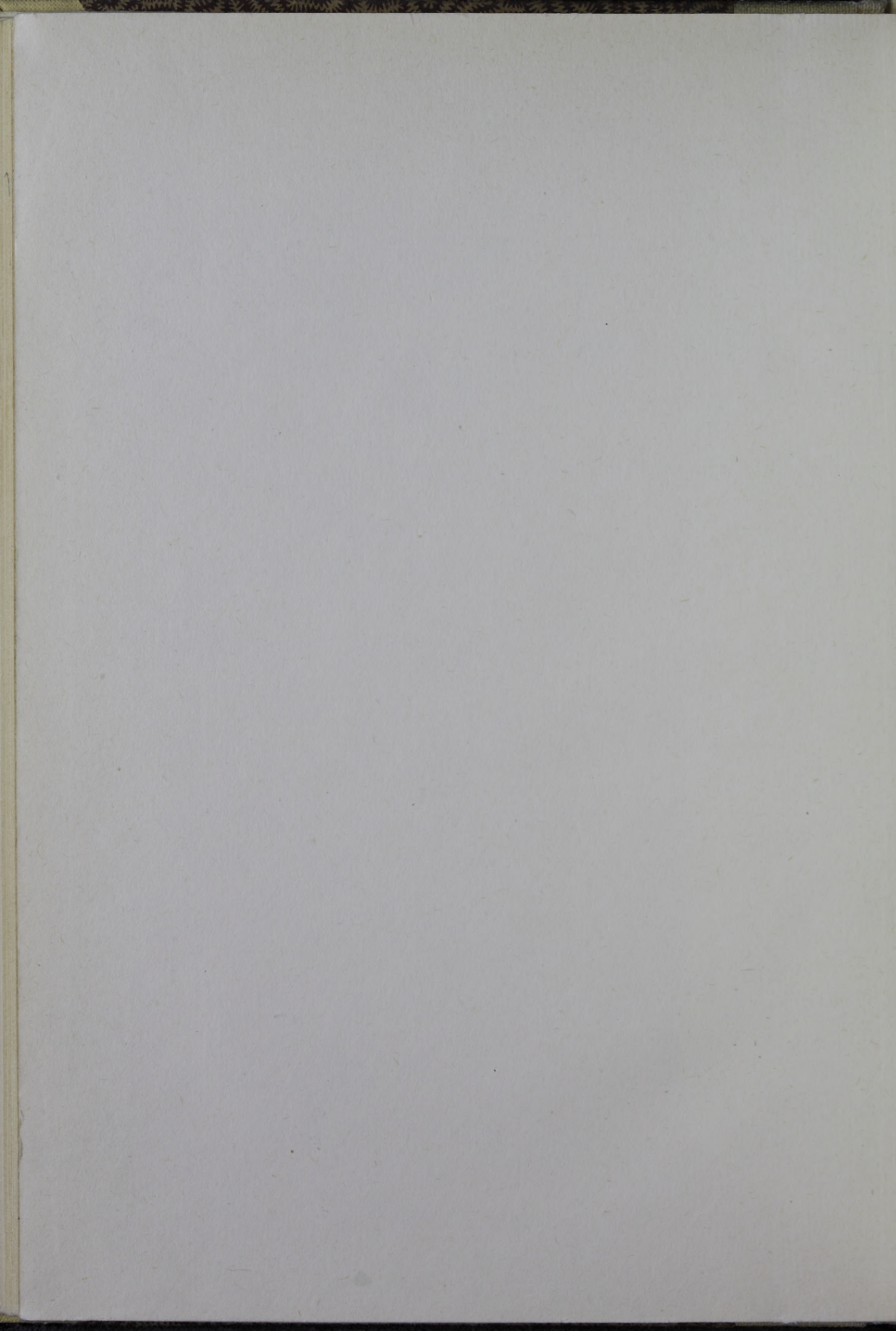
SATURS

	Lpp.
1. Galvenie avoti un literatura	3
2. Lietuvas un Polijas politika Vidzemē XVI gs. otrā pusē	7
3. Kalendara nemieri Rīgā	20
4. Katolicisma atjaunošanas mēģinājumi un jezuitu darbība Latvijā	35
5. Vidzemes administratīvā un tiesu iekārta	40
6. Muižu saimniecība un zemnieku stāvoklis XVI gs. beigās	45
7. Vidzemes muižniecības maksimālā programma 1599. gadā	66
8. Zemnieki un muižnieki zviedru un poļu karā no 1600. līdz 1610. gadam	82
9. Maskavas politika zviedru un poļu karā	119
Noslēgums	127

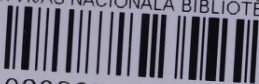
1072

Maksā 6 rbl.

LATVIJAS NACIONĀLĀ BIBLIOTĒKA

0309054778